

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 4, 2025

Bakı – 2025

BAŞ REDAKTOR:

Elçin Babayev, Bakı Dövlət Universiteti

Seriyanın redaksiya heyəti:**REDAKTOR:**

İbrahim Zeynalov, Bakı Dövlət Universiteti

REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Ələmdar Bayramov, Bakı Dövlət Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Kəmalə Nəcəfova, Bakı Dövlət Universiteti

Azad Rzayev, Bakı Dövlət Universiteti

Mehman Abdullayev, Bakı Dövlət Universiteti

Məhərrəm Məmmədli, Bakı Dövlət Universiteti

Vaqif Verdiyev, Bakı Dövlət Universiteti

Cahangir Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti

Vüqar Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti

Aynur Nəsirova, Bakı Dövlət Universiteti

Aydan Xəndan, Bakı Dövlət Universiteti

Kəmalə Əhmədova, Bakı Dövlət Universiteti

Knyaz Aslan, Bakı Dövlət Universiteti

Nadir İsmayılov, Bakı Dövlət Universiteti

BEYNƏLXALQ REDAKSİYA HEYƏTİ:

Tufan Gündüz, Hacettepe Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Mustafa Budaq, İstanbul Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Saodat Davlatova, Qarşı Dövlət Universiteti, Özbəkistan Respublikası

Ahmet Altay, Bartın Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Tarık Haşimi, Feysəlabad Government Kollec Universiteti, Pakistan İslam Respublikası

Agata Bareja-Starzinska, Varşava Universiteti, Polşa Respublikası

MƏSUL KATİB:

Hicran Mahmudova, Bakı Dövlət Universiteti

TARİX

TARİXİ YADDAŞIN FORMALAŞMASINDA HƏRBİ MUZEYLƏR:
AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Səidə Z.QULİYEVƏ*, Günel İ.ORUCƏLİYEVƏ†

*Qarabağ uğrunda Vətən müharibəsinin 5 illiyinə
və II Dünya müharibəsinin 80 illiyinə həsr edilir.*

Tədqiqatda tarixi yaddaşın qorunması, milli kimliyin formalaşması və cəmiyyətin ideoloji birliyinin təşəkkülündə hərbi muzeylərin rolu təhlil olunur. Tədqiqat çərçivəsində müharibələrə dair materialların milli kimlik kontekstində təqdimatı, hərbi muzeylərin ictimai şüurun formalaşmasındakı funksiyaları və kollektiv mübarizə ruhuna təsiri, eləcə də Azərbaycanda hərbi muzey işi təcrübəsinin təhlili əsas istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, II Dünya müharibəsindən sonra, demək olar ki, bütün iştirakçı dövlətlər öz ərazilərində hərbi muzeylər yaratmışlar. Müharibə zamanı yaşanan hadisələri yaddaşda saxlamaq və gələcək nəsillərə ötürmək məqsədilə müxtəlif sənəd və eksponatlar muzeylərdə toplanmış, həmçinin memorial komplekslər və abidələr inşa edilmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan və beynəlxalq təcrübə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Nəticə etibarilə, araşdırma göstərir ki, hərbi muzeylər yalnız tarixi yaddaşın daşıyıcısı deyil, həm də gələcək nəsillərə milli dəyərlərin ötürülməsi baxımından ideoloji və maarifləndirici platforma rolunu oynayır. Vətən müharibəsindən sonra əldə edilmiş materiallar, erməni faşizminə qarşı Azərbaycan xalqının apardığı mübarizəni və əldə olunan qələbənin simvolik mənasını nümayiş etdirmək üçün müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsinə imkan yaratmaqdadır.

Açar sözlər: hərbi muzeylər, Qarabağ müharibələri, II Dünya müharibəsi, hərbi qənimətlər, milli kimlik

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.04.3010>

Giriş. Müharibələrin doğurduğu fəlakətlərə və dərin humanitar nəticələrinə baxmayaraq, hazırda dünyanın bir sıra regionlarında silahlı münaqişələr və müharibələr davam etməkdədir. Tarixi təcrübə göstərir ki, xalqlar belə hadisələrin bir daha təkrarlanmaması üçün müxtəlif dövrlərdə baş vermiş müharibələrin və zorakılıq aktlarının izlərini gələcək nəsillərə ötürməyə çalışmış, bu məqsədlə muzeylər, memorial komplekslər və abidələr yaratmış-

*Bakı Dövlət Universitetinin dosent; saidaquliyeva@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-4320-3425

†Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi; gunelorujaalieva@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-3590-6393

lar. Bu irsi qoruyan obyektlər təkcə tarixi sənədləşdirmə funksiyası daşımır, eyni zamanda kollektiv yaddaşın və milli kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Müharibələr çox zaman ideoloji qarşıdurmaların nəticəsi kimi baş verir və bu ideoloji yanaşma muzey ekspozisiyalarında da əks olunur. Muzeylərdə nümayiş etdirilən hərbi eksponatlar – qələbə simvolları, qənimətlər və qəhrəmanlıq nümunələri – xalqın döyüş bacarığını, milli gücünü və müqavimət iradəsini simvolizə edən elementlər kimi təqdim olunur. Bu baxımdan, hərbi muzeylər və memorial obyektlər yalnız keçmişə deyil, həm də milli kimliyin formalaşdırılmasına yönəlmiş ideoloji vasitədir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən digər amil isə Azərbaycanın zəngin hərbi tarixidir. Xalqın XX əsrin əvvəllərindən etibarən erməni silahlı bölgələri tərəfindən törədilən soyqırım cinayətləri və etnik təmizləmə aktlarına qarşı apardığı mübarizəyə və dünya müharibələrində iştirakına aid faktların qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, 2020-ci ildə ermənilərin növbəti təxribatına cavab olaraq başlayan əks-hücum əməliyyatı Vətən müharibəsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə Vətən müharibəsində (2020) qələbədən sonra azad edilmiş ərazilərdən əldə edilən cinayət materialları, hərbi qənimətlər, insanların taleyinə aid müxtəlif materiallar qələbənin necə baş verdiyini yaddaşlarda qorumaq üçün tədbirlər görülməsini zəruri etdi və bu mövzu elmi müstəvidə aktuallıq qazandı. Bu səbəbdən tədqiqatda həm dünya, həm də Azərbaycan təcrübəsinin müqayisəli təhlili aparılmışdır. Bu mövzuya Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə müraciət edildiyi üçün elmi baxımdan əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən də tədqiqatlardan daha çox mənbələrə istinad etmişik.

Hazırda İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya, Ukrayna, Polşa, Avstriya, Niderland, Türkiyə, Əlcəzair, Albaniya, Azərbaycan və digər ölkələrdə hərbi muzeylər və müxtəlif memorial komplekslər fəaliyyət göstərir [4; 5; 8; 15; 16; 17; 18; 19; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 30; 31; 33]. Həmçinin yaşanan hadisələrin xatirəsini yaşatmaq üçün abidələr və memorial komplekslər yaratmaq təcrübəsi də vardır.

Tədqiqatın məqsədlərindən biri, muzeylərin milli kimliyin formalaşmasında rolunu təhlil etmək və təhlillər əsasında təkliflər verməkdir. Araşdırmada əsas diqqət XX əsrdə baş vermiş müharibələrlə əlaqədar yaradılmış muzeylərə və memorial komplekslərə yönəldilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində muzeylərin internet səhifələrində yer alan materiallar və mövzu üzrə aparılmış elmi tədqiqatlar araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Metodoloji yanaşma olaraq isə müqayisəli təhlil və nəticələrin sintezi metodu əsas götürülmüşdür.

Tarixi yaddaşın və kimliyin aynası olan hərbi muzeylər. Xalqların tarixində ən mühüm hadisələrdən biri qazanılan qələbələr, aparılan mübarizələr və bu proseslərdə ortaya çıxan qəhrəmanlıq nümunələridir. Bu baxımdan,

hərbi muzeylər və onlarda toplanan eksponatlar xüsusi yer tutur. Müharibələrdə istifadə edilən əşyalar, silahlar, geyimlər, sənədlər və digər artefaktlar bu qələbələrin mahiyyətini anlamaq və dövrün reallığını daha dərindən dərk etmək üçün mühüm informasiya daşıyıcısıdır [12, 38-67; 33]. Muzeylər müəyyən dövrlərin tarixini canlandırmaq, mədəni və tarixi yaddaşı qorumaq baxımından əvəzolunmaz əhəmiyyətə malikdir. Onlar təkcə eksponatların nümayiş olunduğu məkan deyil, həm də bir xalqın kollektiv yaddaşını, tarixi kimliyini və mənəvi irsini qoruyub saxlayan elmi-mədəni ocaqlardır.

Hərbi muzeylərin eksponatları tarixçilər üçün etibarlı tədqiqat materialları, cəmiyyət üçün vətənpərvərlik hisslərinin formalaşması, hərbiçilər üçün isə peşəkar hazırlıq baxımından önəmli resurslar sayılır. Bu eksponatlar xalqın döyüş yolu, müdafiə və hücum ənənələri, tətbiq olunan döyüş texnikaları və taktiki yanaşmalar barədə informasiya verməklə yanaşı, gənc nəsillərlə onların əcdadları arasında tarixi bağlılıq körpüsü yaradır. Müasir dövrdə isə muzeylər təkcə klassik sərgilərlə kifayətlənmir; dioramalar (marketlər), interaktiv panellər, audio vizual materiallar, rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə eksponatların təqdimatı daha təsirli və əyani hala gətirilir, bu da ziyarətçilərdə daha dərin təəssürat yaradır.

Hər bir xalqın kimliyi onun tarixində gizlidir. Tarixi muzeylər bu kimliyin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Onlar bir millətin mədəniyyətini, qəhrəmanlıq salnamələrini, acılı-şirinli səhifələrini qoruyur [12, 38-67]. Xüsusilə də müstəqil dövlətlər üçün bu cür muzeylər milli ideologiyanın formalaşmasında mühüm yer tutur. Tarixi biliklər xalqın kollektiv yaddaşının və milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Keçmişin öyrənilməsi gələcək inkişaf proseslərinin anlaşılması və istiqamətləndirilməsi üçün zəruri amillərdən biridir. Muzeylər bu baxımdan yalnız maddi-mədəni irsin qorunması ilə məhdudlaşmır, həm də ictimai maarifləndirmə, milli ideologiyanın ötürülməsi və vətəndaşlıq şüurunun formalaşdırılmasında təsirli institutlar kimi çıxış edirlər.

Muzeylər həm öyrədir, həm də düşündürür. Bu baxımdan, muzeylər həm də qeyri-formal təhsil məkanlarıdır. Bu eksponatlar tarix dərslərində öyrənilən quru bilikləri vizual və hiss edilə bilən təcrübəyə çevirir. Uşaqlar və gənclər belə mühtirlərdə keçmişin nəfəsini hiss edir, həm milli, həm də ümumbəşəri dəyərləri daha dərindən qavrayırlar. Muzey ekskursiyaları tarixə marağı artırır, tənqidi və analitik düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu məkanlarda təşkil olunan seminarlar, müzakirələr, sərgilər və layihələr gənclərin fəal vətəndaş kimi formalaşmasına, ictimai işlərdə fəaliyyət göstərmək ruhunun yüksəlməsinə xidmət edir.

Eyni zamanda, muzeylər ölkənin turizm potensialının vacib componentlərindən biridir. Xarici turistlər üçün muzeylər həmin ölkənin mədəniyyətinə və tarixinə açılan bir pəncərədir [3, 105-142]. Beləliklə, onlar həm də

ölkənin beynəlxalq imicinin formalaşmasında və iqtisadi inkişafında dolayı yolla iştirak edir. Bu səbəbdən də dövlətlər muzeylərdə təqdim edilən eksponatlar vasitəsilə beynəlxalq arenada öz qələbələrini, uğurlarını nümayiş etdirməyə çalışırlar. Bu baxımdan muzeylər dövlətlərin siyasətini əks etdirir.

Muzeylərin ilk yaranma səbəblərini təhlil etdikdə onların insanın keçmişə, yaradıcılığa - incəsənətə marağı ilə bağlı olduğunu görürük. “Muzey” termini qədim yunan dilindəki “mouseion” sözündən yaranmışdır və bu söz ilham pərilərinə (muzalara) həsr olunmuş məbəd mənasını daşıyırdı. Muzalar qədim yunan mifologiyasında incəsənət və elmin ilahələri hesab olunurdu. İlk muzeylər eradan əvvəl XVI əsrdə Kritdə, XIII–XII əsrlərdə Çində, III əsrdə isə Qədim Roma və Yunanıstanda yaradılmışdır. Bu ilk muzeylərdə yüksək estetik və tarixi dəyərə malik sənət əsərləri, məişət əşyaları və sənədlər qorunub saxlanılırdı. Bu gün dünyada müxtəlif mövzularda minlərlə muzey fəaliyyət göstərir: dövlət muzeyləri, incəsənət muzeyləri, memorial və tarixi muzeylər, səyyar və qoruq tipli muzeylər, musiqi və ədəbiyyat muzeyləri və s. Onların hər biri xalqın maddi və mənəvi irsinin qorunması və təşviqində misilsiz rol oynayır. 1977-ci ildə Beynəlxalq Muzeylər Şurasının (ICOM) 11-ci konfransında qəbul edilən qərara əsasən, hər il 18 may tarixi “Beynəlxalq Muzeylər Günü” kimi qeyd olunur. Bu tarix ictimaiyyətin diqqətini mədəniyyət ocaqlarına yönəltmək və muzeylərin əhəmiyyətini bir daha vurğulamaq məqsədi daşıyır.

İctimai şüurun formalaşmasında hərbi muzeylərin funksiyaları. Tarixi və hərbi muzeylər tarixin, sənətin, elmin və mədəniyyətin müxtəlif istiqamətlərini yaşadan məkanlar olmaqla yanaşı, keçmişlə bu gün arasında körpü rolunu oynayır, insanlara kim olduqlarını, haradan gəldiklərini və hara getdiklərini anlama imkanı verir. Çünki burada nümayiş etdirilən əşyalar, sənədlər, silahlar və geyimlər sadəcə obyekt deyil, keçmişin canlı izləridir.

İlk hərbi muzeylərin yaranması XVII əsrdə Avropada - Avstriyada və Fransada müşahidə olunmuşdur. Bu muzeylərin əsas məqsədi hərbi qələbələr, onların əldə olunma planlarını, istifadə edilən silah və avadanlıqları, ümumilikdə isə döyüş tarixini əks etdirən müxtəlif hərbi əşyaları toplamaq və qorumaq olmuşdur. Vaxt keçdikcə digər ölkələrdə də bu ənənə davam etdirilmiş, hərbi eksponatların sərgiləndiyi ekspozisiyalar və ya xüsusi muzeylər yaradılmışdır. Lakin II Dünya müharibəsindən (1939-1945) sonra bu proses daha geniş vüsət almış və bir çox ölkələrdə dövlət səviyyəsində hərbi muzeylərin yaradılmasına başlanmışdır. Bu, təsadüfi deyil: çünki II Dünya müharibəsi həm coğrafi əhatə dairəsinə, həm də insan itkisinə görə bəşər tarixində ən böyük müharibələrdən biri olmuşdur.

Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən qələbə və hərbi tarixi muzeyləri yalnız keçmiş döyüşləri deyil, həm də bu döyüşlərdə göstərilən qəhrəmanlıq və fədakarlığı əks etdirir, tarixi yaddaşın qorunması

na və gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir [11, 51-65]. Bu cür muzeylər ictimaiyyətin tarixə obyektiv yanaşmasına imkanı verir, vətənpərvərlik tərbiyəsində və kollektiv kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Müxtəlif ölkələr üzrə hərbi muzeylərin yaranma tarixi və bəzi xüsusiyyətlərini müqayisə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu tipli muzeylər adətən müharibələrdə iştirak edən dövlətlərin və ya döyüşlərin baş verdiyi ərazilərdə açılmışdır. Xalqlar bununla da müharibə zamanı yaşadıkları tarixi qoruyub nümayiş etdirməyə və gələcəyə ötürməyə çalışmışlar. Məsələn, dünyanın ən geniş ərazilərə sahib olan imperiyası Böyük Britaniyada İmperial Müharibə Muzeyi (Imperial War Museum, London, Böyük Britaniya) vardır [1]. 1917-ci ildə qurulan muzey, Böyük Britaniyanın və Birlik ölkələrinin iştirak etdiyi müharibələri əhatə edir. Belə ki, muzeydə I və II Dünya müharibələri, Koreya və Malaya müharibələri, müstəmləkə dövrü münaqişələri və Britaniyanın hərbi zəfərləri ilə bağlı eksponatlar, sənədlər və şəxsi əşyalar sərgilənir. Bu səbəbdən də muzey zəngin kolleksiyalara sahibdir. Muzeyin bir hissəsi İkinci Dünya Müharibəsi Qalereyaları adlanır. Bu qalereyalar, 1.500-dən çox eksponatla müharibənin qlobal təsirini və insanların taleyini əks etdirir.

Ən zəngin eksponatları olan muzeylərdən digəri Fransada Müharibə və Zəfər muzeyidir (Musée de l'Armée, Paris). Burada Napoleon dövründən başlayaraq II Dünya müharibəsi daxil olmaqla geniş bir dövrü əhatə edən hərbi tarixi izləmək olur. Muzeydə həm Fransa ordusunun zəfərləri, həm də müxtəlif döyüş qənimətləri nümayiş olunur [17].

Bolqarıstanda yerləşən Milli Hərbi Tarixi Muzeyinə (Националният военноисторически музей, Sofiya, Bolqarıstan) daxil olan eksponatlar əhatə etdiyi dövrə və zənginliklərinə görə fərqlənir (şəkil 1). Hətta Varna və Krumovada filialları vardır. 1916-cı ildə yaradılan muzeydə bolqar milli kimliyini və mübarizələrini ifadə edən hərbi texnika və silahlar, geyimlər, bayraqlar, sənədlər və digər əşyalar nümayiş etdirilir [27, 32].

Bəzi abidələr bir dövlətin ərazisində yerləşsə də, müxtəlif xalqların tarixini qoruyur. Məsələn, Türkiyənin Çanaqqala Şəhidləri abidəsi və müharibə muzeyi I Dünya müharibəsi zamanı baş vermiş Çanaqqala döyüşlərinə və Osmanlı ordusunun zəfərinə həsr olunmuşdur. Burada osmanlı əsgərləri ilə yanaşı müttəfiq orduların – yəni işğal üçün gələn ordunun əsgərləri də dəfn olunmuşdur. Şəhidlər xiyabanının yanında yerləşən muzeydə hərbi qənimətlər, döyüş sursatları və əsgər əşyaları sərgilənir. Abidə və muzey dünya mədəniyyəti üçün əhəmiyyətli hesab edildiyinə görə 2014-cü ildə UNESCO-nun Ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir [8].

Türkiyədə bu kompleksdən əlavə 1966-cı ildə 50 mindən artıq eksponatı olan və XV-XX əsrləri əhatə edən Hərbi Muzey və Mədəniyyət Kompleksi Komandanlığı (Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, İstanbul,

Türkiyə) yaradılmışdır [4]. Bu muzeydə şəhidlərə aid ayrıca salonun olmasını milli kimlik və vətənvərlik hisslərinin formalaşması ilə əlaqədar xüsusi vurğulamaq lazımdır. Əlavə edək ki, Türkiyə Cümhuriyyətində də xalqın hərbi tarixinə aid materialların qorunmasına xüsusi diqqətlə yanaşılır. Bu xüsusiyyət vətənpərvərlik hisslərinin formalaşması, dövlətin qüdrəti, xalqın qazandığı qələbələri əks etdirmək baxımından mühüm mərkəzlərdir.

70-dən çox hərbi tarixi muzeyi fəaliyyət göstərən Almaniyada yerləşən Millətlər Döyüşü Abidəsi (Monument to the Battle of the Nations, Leypsiq, Almaniya) da xalqların işğala qarşı birgə mübarizəsini əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Monumental abidə Leypsiq döyüşünün (1813) 100 illiyi münasibətilə 1913-cü ildə açılmışdır [16]. Abidə Avropa xalqlarının Napoleonla mübarizəsini və qalibiyyətini əbədiləşdirir. Abidənin içərisində 324 atlı heykəl və 68 metr hündürlüyündə günbəz yerləşir. Ziyarətçilər 364 pillə qalxaraq müşahidə platformasına çıxıb bilirlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi hərbi muzeylər əsasən II Dünya müharibəsindən sonra qurulmuşdur. Hazırda bu muzeylərə daha çox Şərqi Avropa ölkələri və keçmiş SSRİ ərazisində rast gəlinir.

Böyük Vətən Müharibəsi Muzeyi (Museum of the Great Patriotic War, Moskva, Rusiya) Moskvanın Poklonnaya təpəsində yerləşir, 1995-ci ildə II Dünya müharibəsinin başa çatmasının 50 illiyi münasibətilə açılmışdır. Muzeydə 14 min m² daimi və 5.500 m² müvəqqəti sərgi sahəsi mövcuddur. Ziyarətçilər burada müharibə dövrünə aid sənədlər, silahlar və digər eksponatlarla tanış ola bilirlər. Muzeydə 75 mindən çox eksponat nümayiş olunur və illik 700 min – 800 min ziyarətçi qəbul edir. Burada Şərq Cəbhəsindəki döyüşlər, Sovet İttifaqının qələbəsi və müharibənin təsirləri ətraflı şəkildə nümayiş etdirilir. Bu materiallar SSRİ-nin faşist Almaniyası üzərindəki zəfərini əks etdirir. Muzeydə həm Sovet Ordusunun, həm də müttəfiqlərin qələbələrinə, hərbi texnikaya və qənimətlərə dair çoxsaylı eksponatlar, həmçinin sənədlər yer alır. Muzeydə hadisələri canlandırmaq üçün dioramlar qurulmuşdur [30]. Bu muzeydən əlavə Rusiyanın bir sıra şəhərlərində hərbi muzeylər və müharibələrə aid memorial komplekslər vardır.

II Dünya müharibəsi zamanı daha uzunmüddətli döyüşlərin baş verdiyi Ukraynada fəaliyyət göstərən II Dünya Müharibəsi Tarixi üzrə Milli Muzeyi (Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році», National Museum-Preserve of Ukrainian military achievements, Kiyev, Ukrayna) 1981-ci ildə açılmışdır. 300 mindən çox eksponata malikdir və 62 metr hündürlüyündə “Ana Vətən” heykəli ilə tanınır [19]. Əlavə edək ki, Ukraynada II Dünya müharibəsinə aid 20-dən artıq muzey vardır. Bu muzeylər Ukraynanın müharibədəki rolunu və xalqın çəkdiyi əziyyətləri əks etdirir, həmçinin həmin tarixi olduğu kimi təsəvvür etməyə kömək edir.

II Dünya müharibəsi ilə əlaqədar yaradılan maraqlı muzeylərdən daha

ikisini qeyd etmək vacibdir. Onlardan biri Almaniya-Rusiya Muzeyi (Berlin-Karlshorst, Almaniya) 8 may 1945-ci ildə Almaniyanın təslim olduğu binada yerləşir. Muzeydə təslim otağı və Almaniya-SSRİ müharibəsi ilə bağlı eksponatlar nümayiş etdirilir. Digəri isə Təslim Muzeyidir (Reims, Fransa). Muzey 7 may 1945-ci ildə Almaniyanın müttəfiqlərə təslim olduğu binada yerləşir. Muzeydə təslim sənədləri və o dövrə aid eksponatlar nümayiş etdirilir.

Yeri gəlmişkən, Fransada II Dünya müharibəsinə aid muzeylərdən biri Yuta Biç Desant Çıxartma Muzeyidir (Musee du Debarquement Utah Beach, Normandiya, Fransa). Muzey 6 iyun 1944-cü ildə ABŞ qoşunlarının Fransaya çıxarılmasını əbədləşdirir [28]. Muzeydə B-26 bombardmançı təyyarəsi və D-Day əməliyyatına (müttəfiq qüvvələrinin Fransa sahillərinə qoşun çıxartması əməliyyatı) dair eksponatlar sərgilənir. II Dünya müharibəsində Uzaq Şərq cəbhəsində olan döyüşlərə aid həmin dövlətlərin ərazilərində muzeylər yaradılmışdır. Məsələn, 1984-cü ildə açılan Xalxqol Qələbə Muzeyi (Khalkhgol Victory Museum, Dornod, Monqolustan) 1939-cu ildə baş vermiş Xalxqol Gol döyüşündə Monqolustan və Sovet İttifaqının Yaponiyaya qarşı əldə etdiyi qələbəni əbədləşdirir. Muzeydə 1000-dən çox eksponat, o cümlədən silahlar, hərbi geyimlər və dövrün sənədləri sərgilənir.

Ərazisində dünya müharibələri baş verməyən ABŞ-da da çoxsaylı hərbi muzeylər vardır. Onlardan biri 2000-ci ildə açılan Milli İkinci Dünya Müharibəsi Muzeyi (The National WWII Museum, Nyu Orlean, ABŞ) ABŞ-ın II Dünya müharibəsindəki rolunu və müttəfiqlərin qələbəsini əks etdirən nüfuzlu muzey hesab edilir. Muzeydə texnika, əsgər əşyaları və əsasən, alman və yapon qənimətləri nümayiş olunur. Muzeydə D-Day əməliyyatı, Avropa və Sakit Okean cəbhələri, azadlıq kampaniyaları ilə bağlı sərgilər mövcuddur. Həmçinin, Supermarine Spitfire və Duqlas (Douglas) C-47 Skytrain təyyarələri də sərgilənir [25].

Dünyanın müxtəlif regionlarında baş vermiş hərbi əməliyyatlara da aid muzeylər diqqəti cəlb edir. Vyetnamda Müharibə Qənimətləri Muzeyi (War Remnants Museum, Ho Chi Minh, Vyetnam) bütünlükdə Vyetnam müharibəsinə aid materialları əhatə edir. B-52 Qələbə Muzeyi (B-52 Victory Museum, Hanoy, Vyetnam) isə Vyetnamın hava müdafiə uğurlarını nümayiş etdirir və ABŞ-a qarşı qələbə ilə əlaqədar yaradılmışdır. 1972-ci ildə ABŞ-ın B 52 bombardmançılarına qarşı müdafiə əməliyyatları, düşmüş təyyarə qalıqları və hava müdafiəsi texnikası, müxtəlif silahlar, təyyarələr və sənədlər nümayiş etdirilir.

Çin Xalqının Yapon Aqressiyasına Qarşı Müharibəsi Muzeyi (Military Museum of the Chinese People's Revolution, Pekin, Çin) Çin Xalq Respublikasının qurulmasına aparən döyüşlərə və Çin hərbi tarixinə həsr olunmuşdur [15, 23]. Burada 180 mindən artıq eksponat, qənimət alınmış silah-

lar və texnika nümayiş olunur. Muzeydə multimedia sərgiləri və interaktiv eksponatlar vasitəsilə müharibənin təsirləri və Çin xalqının mübarizəsi təqdim olunur.

İran İslam Respublikasında hərbi qənimətlər muzeyi vardır. Müqəddəs Müdafiə Muzeyi (Tehran, İran) adlı bu muzeydə İran-İraq müharibəsi (1980-1988) zamanı qənimət götürülmüş silahlar sərgilənir [26].

Bu mövzuda diqqəti cəlb edən daha bir maraqlı fakt Koreya müharibəsinə (1950-1953) aid hərbi muzeylərdir. Belə ki, Şimali Koreya və Cənubi Kokeyada mövcud olan siyasi sistemlər bu müharibəyə ideoloji olaraq fərqli baxışlar müəyyənləşdirmişlər və nəticədə fərqli yaddaş formalaşmışdır. Naktonqan Çayı Qələbə Memorialı (Tequ, Cənubi Koreya) 1979-cu ildə Apsan Parkında açılmışdır. Muzey, Koreya müharibəsi (1950-1953) zamanı Naktonqan çayı ətrafında baş vermiş döyüşlərdə həlak olan əsgər və mülki şəxslərin xatirəsinə həsr olunmuşdur. İkimərtəbəli muzeydə Koreya müharibəsi və digər mühüm tarixi hadisələrə dair eksponatlar yer alır. Muzeyin ətrafında isə müharibə dövrünə aid tanklar və təyyarələr nümayiş etdirilir (The Nakdong River Victory Memorial Hall, n.d.). Seulda isə Koreya Müharibəsi Memorial Muzeyi (The War Memorial of Korea (WMK), Seul, Cənubi Koreya) fəaliyyət göstərir [12, 38-67; 24]. Bu muzeylər etnik milliyyətçilik və milli kimliyin formalaşması, şəhidlərə hörmət, vətərpərvərlik hisslərinin aşılması baxımından əhəmiyyətli hesab edilir. 1953-cü ildə qurulan və 2014-cü ildə yenidən təmir olunan Qələbəli Vətən Azadlıq Müharibəsi Muzeyi (Pxenyan, Şimali Koreya) Şimali Koreyanın qələbələrini nümayiş etdirir. Muzeydə 360 dərəcəlik diorama, Sovet T-34/85 tankları, ABŞ və Birləşmiş Krallığa məxsus hərbi texnika və USS Pueblo gəmisinin sərgiləri mövcuddur.

Göründüyü kimi, müxtəlif hərbi əməliyyatlarda əldə edilən qələbə və qənimətlərin muzeylərdə nümayiş etdirilməsinə aid çoxsaylı nümunələr vardır. Bu muzeylərdə saxlanılan eksponatların tərkibinin müqayisəsi onların eyni məzmunlu olmasını göstərir. Bunların əsas hissəsini döyüşlər bitdikdən sonra həmin ərazilərdə qalan əşyalar və ya zəfər zamanı ələ keçirilən hərbi qənimətlər, əsgərlərin xatirə əşyaları, silahlar, geyimlər, xəritələr, müxtəlif sənədlər və s. təşkil edir.

Əlavə etmək lazımdır ki, hərbi münaqişələr zamanı qanuni hərbi qənimət praktikasını və bunun beynəlxalq humanitar hüquq çərçivəsində necə tənzimləndiyi mövzusu da aktual məsələdir. Çünki tarix boyu əsgərlər döyüşdən yadigar əşyalar götürüblər, lakin müharibə şəraitində baş verən bu faktlar qanunsuz talan və ya müharibə cinayəti hesab edilməmişdir [11, 51-65]. Bununla belə, bir sıra dövlətlərdə bu barədə Daxili qanunvericilik mövcuddur. ABŞ-də bu mövzuya fərqli yanaşılır və hətta evlərdə hansı əşyaların saxlanıla biləcəyi barədə qanunvericilik mövcuddur.

Azərbaycanda hərbi muzey təcrübəsi: mübarizə ruhu və kollektiv yad-

daş. Hərb tarixi və döyüş sənəti sahəsində zəngin və qədim ənənələrə malik olan Azərbaycan xalqı əsrlər boyu müxtəlif müharibələrdə və silahlı münaqişələrdə iştirak etmiş, bu proseslərdə formalaşmış mübarizə təcrübəsi və hərbi mədəniyyət nümunələri bugünkü nəsillərə miras qalmışdır. Döyüşlərdə istifadə olunmuş silahlar, hərbi geyimlər, bayraqlar, orden və medallar, eləcə də müxtəlif döyüş ləvazimatlarının bir hissəsi günümüzə qədər qorunmuşdur. Xalqımızın şərəfli mübarizə yolunu əks etdirən materiallar həm də mədəniyyət nümunələri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu eksponatlar Azərbaycanın müxtəlif regionlarında yaradılmış hərbi muzeylərdə və memorial komplekslərdə qorunub saxlanılır və ictimaiyyətə təqdim olunur. Hərbi muzeylərdə nümayiş etdirilən eksponatlar Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq salnaməsini əyani şəkildə canlandırmaqla yanaşı, həm də azərbaycanlıların milli dəyərlərinin və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdığı, tarixi faktların sistemləşdirilərək gələcək nəsillərə çatdırıldığı elm və təbliğat ocaqlarıdır, gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində də mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, hərbi muzeylər yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də milli kimliyin və tarixi yaddaşın qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan mədəni institutlardır.

Azərbaycanda digər dövlətlərdə olduğu kimi hərbi tarixinə aid xüsusi muzey vardır. Müstəqillik dövründə – 1992-ci ildə yaradılan Hərb Tarixi Muzeyində qədim dövrdən başlayaraq müasir dövrə aid hərbi silahlar, texnikalar, geyimlər, döyüş ləvazimatları, sənədlər nümayiş etdirilir [5, 6]. Muzeydə Milli Qəhrəmanlara aid stendlərin yaradılması vətənpərvərlik hisslərinin təbliği və milli kimliyin formalaşması baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın ilk muzeylərindən biri olan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində müxtəlif tarixi dövrlərə aid silahlar və döyüş əşyaları vardır. Həmçinin muzeydə soyqırımlar, deportasiyalar, I Dünya müharibəsi, II Dünya müharibəsi, 20 Yanvar faciəsi və Qarabağ müharibələrinə aid eksponatlar da yer alır. Bu eksponatlar Azərbaycan xalqının hərbi tarixini və döyüş mədəniyyətini əks etdirir [22]. Məlumdur ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti erməni faşizminə qarşı Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə mübarizə aparmışdır. Hərb və dövlətçilik tariximizin bu dövrünü, həmçinin Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığını sübut edən materiallar da muzeydə yer alır. Bunlara Qafqaz İslam Ordusuna aid eksponatlar - Osmanlı bayrağının ucluğu, təltif nişanları, silah və silah hissələri, türk əsgərinin üzərində olan dua aiddir [20, 337-338, 498]. Vətən müharibəsində Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsindən sonra zəfərə, şəhidlərə, müharibənin gedişinə aid bir sıra mühüm əşyalar muzeyə təhvil verilmişdir.

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində də müxtəlif dövrlərə aid eksponatlar arasında hərbi geyimlər və silahlar yer alır. Muzeydə saxlanılan hərbi eksponatlar, müharibələrdə istifadə edilmiş əşyalar sənət əsərləri kimi

təqdim edilir. Bu da hərbi tarixi ilə yanaşı bu sahədə sənətkarların formalaşdığını da göstərir.

İlk muzeyimiz olan Azərbaycan İstiqlal Muzeyində Azərbaycanın müstəqillik tarixi, o cümlədən hərbi mübarizə və şəhidlərə dair eksponatlar mövcuddur. Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsi, 1918-1920-ci illərdəki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, sovet dövrü və 1990-cı illərin hadisələrinə dair ekspozisiyalar var. Burada nümayiş etdirilən eksponatlar vətənpərvərlik hisslərinin təbliğində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2021-ci ilin aprel ayında açılmış Hərbi Qənimətlər Parkı (Bakı) həm regionda, həm də Azərbaycanda bu tipdə ilk və yeganə məkandır. Rəsmi olaraq muzey adlanmasa da, park açıq səma altında bir muzey ab-havası yaradır (şəkil 2). Burada Vətən müharibəsi zamanı və ondan sonra Ermənistan ordusundan ələ keçirilmiş, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə olan texnika və avadanlıqlar, Ermənistan Silahlı Qüvvələrinə aid qənimət götürülmüş texnikalar, silahlar, bayraqlar və digər hərbi atributlar nümayiş etdirilir. Park Azərbaycan xalqı üçün Zəfər simvolikası və müharibənin real izlərini əks etdirən sahədir [21]. Park həm hərbi, həm də ideoloji-tərbiyəvi məqamları əks etdirir. Azərbaycanda Qarabağ zəfərindən sonra yaradılan Hərbi Qənimətlər Parkına dünya mediasında fərqli yanaşmalar, xüsusilə tənqidi fikirlər diqqəti cəlb etdi [9, 10]. Halbuki bu yanaşma tamamilə yersizdir, çünki müxtəlif ölkələrdə bu tipli muzeylər mövcuddur.

2024-cü il noyabrın 8-də Hərbi Qənimətlər parkının yaxınlığında Zəfər Parkı və Muzeyi (Bakı) açılmışdır [13]. Kompleksə Zəfər tağı (44 metr hündürlükdə), Zəfər Parkı və Zəfər Muzeyi daxildir. Muzeydə Vətən Müharibəsinin gedişi, qəhrəmanlıq nümunələri və əldə olunan qələbə əks etdirilir [7].

Qarabağ müharibəsindəki zəfərlə əlaqədar Bakı, Şuşa, Laçın və Ağdamda zəfər muzeyləri hazırlanır [14, 29]. Muzeylərdə həm işğal dövrünün faciələri, həm də Vətən müharibəsindəki zəfəri əks etdirən materialların toplanması nəzərdə tutulmuşdur. Şuşada yaradılacaq Muzey, Şuşanın azad olunması və Qarabağ Zəfərinin əhəmiyyətini vurğulamaq məqsədi daşıyır. Ağdam şəhərində inşa ediləcək İşğal və Zəfər muzeyi kompleksində isə həm işğal dövrünün faciələri, həm də Vətən Müharibəsindəki zəfərin əks olunması nəzərdə tutulmuşdur. Muzeydə hər bir kəndin və şəhərin necə azad edildiyi faktlarla, şəkillərlə və videolarla təqdim olunacaq [2].

Məlumdur ki, respublikanın, demək olar ki, bütün tarix diyarşünaslıq muzeylərində müharibələrlə əlaqədar guşə və eksponatlar vardır. Biz həm II Dünya müharibəsi, həm də Qarabağ müharibəsi iştirakçılarına aid materialların – əsasən iştirakçıların şəkilləri, sənədlər, təltiflər və digər əşyaların burada nümayiş olunduğunu görə bilirik.

Azərbaycanlılar arasında şəhidlərə ehtiram xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi bu yanaşmanın milli kimlik, torpağına və dəyərlərə sahib çıxmaq anla-

yışları ilə əlaqəli olduğu üçün şəhidlərin dəfn edildiyi məkanlar Şəhidlər xiyabanı adı ilə əbədləşdirilmiş və memorial komplekslər yaradılmışdır. Bu məkanlar gənclər arasında vətənpərvərliyin təbliğində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yekun. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir hərbi muzeylər yalnız tarixi yaddaşın qorunması ilə məhdudlaşmır, həm də milli kimliyin möhkəmləndirilməsi, vətənpərvərlik dəyərlərinin təşviqi və ictimai ideoloji həmrəyliyin formalaşmasında funksional rol oynayır. Xüsusilə müharibə təcrübəsi yaşamış xalqlar üçün bu muzeylər azadlıq mübarizəsinin simvolu olaraq, döyüş irsinin gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təcrübə də təsdiqləyir ki, hərbi muzeylər təkcə müharibələrin nəticələrini deyil, həm də kollektiv yaddaş və milli ideoloji dəyərlərin formalaşdırılmasını əks etdirən mühüm institutlar kimi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan nümunəsində bu tendensiya Qarabağ müharibələrindən sonra daha da güclənmişdir. Hərbi qənimətlər parkı və memorial komplekslər vasitəsilə tarixi sənədləşdirmə ilə yanaşı, gələcək nəsillər üçün ideoloji mesajların ötürülməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bununla yanaşı, erməni silahlı dəstələrinin müxtəlif dövrlərdə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətini sübut edən faktların qorunması həm regional yaddaşın saxlanması, həm də oxşar hadisələrin qarşısının alınması baxımından aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın nəticələri ümumiləşdirilərək belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, hərbi muzeylər üç əsas istiqamətdə fəaliyyət göstərir:

- 1) şəhidlik və kollektiv yaddaşın qorunması,
- 2) milli birliyin ideoloji möhkəmləndirilməsi,
- 3) mədəni diplomatiya vasitəsilə beynəlxalq auditoriyaya təsir göstərilməsi. Bu baxımdan, Azərbaycan təcrübəsi də qlobal muzeyçilik praktikasının bir hissəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Gələcəkdə isə bu tipli muzeylərin fəaliyyətinin interaktiv sərgilər, gənclər üçün təhsil proqramları, virtual eksponatlar və beynəlxalq əməkdaşlıq layihələri ilə zənginləşdirilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Muzeylərdə nümayiş etdirilən hərbi qənimətlərin, sənədlərin və digər eksponatların qorunması üçün rəqəmsal arxivləşdirmə və virtual mühitdə təqdimat üsullarının tətbiqi vacibdir.

Beləliklə, hərbi muzeylərin həm milli yaddaşın qorunması, həm də beynəlxalq səviyyədə mədəni diplomatiyanın aparıcı vasitələrindən biri olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Şəkil 1. Milli Hərbi Tarixi Muzeyi (Sofiya, Bolqarıstan)

Mənbə: *National Museum of Military History. (n.d.). Vünshnaekspozitsiya.*
<https://militarymuseum.bg/ekspozitsii/vanshna-ekspozitsiya/>

Şəkil 2. Hərbi Qənimətlər Parkı (Bakı, Azərbaycan)

Mənbə: *Qafqazinfoagentliyi. https://qafqazinfo.az/uploads/1618242936/park.jpg*

ƏDƏBİYYAT

1. About the Imperial War Museum (IWM). <https://www.gov.uk/government/organisations/imperial-war-museum/about>. Müraciət tarixi: 18 may 2025.
2. Ağdamda İşğal, Zəfər muzeyi kompleksi, İçərişəhər tipli tarixi-mədəni hissə yaradılacaq. Demokrat.az. 2021, 9 dekabr. <https://demokrat.az/az/news/96783/agdamda-isgal-zefer-muzeyi-kompleksi-icerisheher-tipli-tarixi-medeni-hisse-yaradilacaq>. Müraciət tarixi: 25 mart 2025.
3. AkbulutOnur, EkinYakin. SavaşAlanlarıTurizmi: BirleşikKrallık (İngiltere) Savaş Alanları Kaynak Merkezi (UK Battlefield Resource Center) Örneğine Kurtuluş Savaşı

- Savaş Alanları Turizm Potansiyeli. S. 105–142 // Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 22 (1), 2018. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/453719>
4. Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı. <https://askerimuze.msb.gov.tr/index.html>. Müraciət tarixi: 5 aprel 2025.
 5. Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyi haqqında məlumat. Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyi. 2023, 27 iyun. <https://fact-info.az/18700-azerbaycan-herb-tarixi-muzeyi.html>. Müraciət tarixi: 3 mart 2025.
 6. Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyi. [Video]. You Tube. <https://www.youtube.com/watch?v=zrBBic-y8Tg>. Müraciət tarixi: 25 mart 2025.
 7. Bağırılı M. Tarixi qələbəmizin əbədləşən təcəssümü: Hərbi Qənimətlər Parkı. Respublika, 2025, 12 aprel, 71, s.1, 5.
 8. Çanakkale (Dardanelles) and Gelibolu (Gallipoli) Battles Zones in the First World War. UNESCO. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5911/>. Müraciət tarixi: 20 may 2025.
 9. Fury in Armenia as Azerbaijan displays war trophies. Aljazeera. 2021, April 13 / <https://www.aljazeera.com/news/2021/4/13/fury-in-armenia-as-azerbaijan-displays-war-trophies>. Müraciət tarixi: 3 mart 2025.
 10. Fury in Armenia as Baku displays war trophies. France24. 2021, April 13. <https://www.france24.com/en/live-news/20210413-fury-in-armenia-as-baku-displays-war-trophies>. Müraciət tarixi: 25 aprel 2025.
 11. Govern K. H. Licit war trophies as a means of preserving art and culture in times of war. Ave Maria Law Review, 2022, 20(1), s.51–65. <https://www.avemarialaw.edu/wp-content/uploads/2022/09/Govern-Proof.pdf>. Müraciət tarixi: 6 may 2025.
 12. Hong K. Commemoration and the construction of nationalism: War memorial museums in Korea and Japan. Asia-Pacific Journal, 2012, 10(S1), 38–67. <https://doi.org/10.1017/S1557466012024485>. Müraciət tarixi: 6 may 2025.
 13. İlham Əliyev Bakıda Zəfər parkının açılışında iştirak edib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı. 2024, 8 noyabr. <https://president.az/az/articles/view/67241>. Müraciət tarixi: 16 iyun 2025.
 14. Laçında işğal və Zəfər Muzeyi Kompleksinin təməli qoyulub. Report.az. 2023, 28 may. <https://report.az/daxili-siyaset/lacinda-igal-ve-zefer-muzeyi-kompleksinin-temeli-qoyulub/>. Müraciət tarixi: 2 mart 2025.
 15. Military Museum of the Chinese People's Revolution. <http://eng.jb.mil.cn/>. Müraciət tarixi: 3 may 2025.
 16. Monument to the Battle of the Nations. <https://www.stiftung-voelkerschlachtdenkmal-leipzig.de/en/home-english/>. Müraciət tarixi: 2 iyun 2025.
 17. Musée de l'Armée, Paris. <https://www.musee-armee.fr/accueil.html>. Müraciət tarixi: 18 aprel 2025.
 18. National Museum of Military History. Vünshna ekspozitsiya. <https://militarymuseum.bg/ekspozitsii/vanshna-ekspozitsiya/>. Müraciət tarixi: 21 iyun 2025.
 19. National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. <https://warmuseum.kyiv.ua/en>. Müraciət tarixi: 7 aprel 2025.
 20. Rıhtım M., Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı: Nurlar, 2008
 21. Salmanlı R. Xalqımızın qürur ünvanı – Hərbi qənimətlər parkı. Azərbaycan. 2022, aprel 23. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/xalqimizin-qurur-unvani-herbi-qenimetler-parki-1650748180>. Müraciət tarixi: 9 mart 2025.
 22. “Silahın mistik gözəlliyi (XVI–XIX əsrlər Azərbaycan silahı)” sərgisi. Azərbaycan Tarixi Muzeyi. 2022, 28 iyun. <http://azhistorymuseum.gov.az/az/exp/30>. Müraciət tar-

- ixi: 5 mart 2025.
23. The Museum of the War of the Chinese People's Resistance Against Japanese Aggression. <https://www.1937china.com/kzslw/foreign/views/home/indexrus.html>. Müraciət tarixi: 4 aprel 2025.
 24. The Nakdong River Victory Memorial Hall. Evendo. <https://evendo.com/locations/south-korea/gwandong-region/attraction/nakdong-river-victory-memorial-hall>. Müraciət tarixi: 18 mart 2025.
 25. The National WWII Museum. <https://www.nationalww2museum.org/>. Müraciət tarixi: 4 aprel 2025.
 26. The Tehran Peace Museum. <https://www.tehranpeacemuseum.org/index.php/fa/>. Müraciət tarixi: 10 mart 2025.
 27. Ulusal Askeri Tarih Müzesi 6 Mayıs Bayramı'nı sanal ortamda kutlayacak. <https://bnr.bg/tr/post/101270520/ulusal-askeri-tarih-muzesi-6-mayis-bayramini-sanal-dunyada-kutlayacak>. Müraciət tarixi: 2 aprel 2025.
 28. Utah Beach Museum. <https://utah-beach.com/en/>. Müraciət tarixi: 16 aprel 2025.
 29. Vətən Müharibəsinin "Zəfərmuzeyi". APA TV. <https://apa.az/apa-tv/xeber/xeberler/veten-muharibesinin-zefer-muzeyi-reportaj-62564>. Müraciət tarixi: 3 mart 2025.
 30. Victory Museum. <https://victorymuseum.ru/>. Müraciət tarixi: 5 may 2025.
 31. Военные музеи мира. <http://museumvk.ru/voennjye-muzei-mira>. Müraciət tarixi: 25 mart 2025.
 32. Националния военно исторически музей. За нас. <https://militarymuseum.bg/za-nas/>. Müraciət tarixi: 17 iyun 2025.
 33. Самые необычные музеи военной истории в мире. BBC. 2018, January 24. <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-cul-russian-42794536>. Müraciəttarixi: 15 aprel 2025.

ВОЕННЫЕ МУЗЕИ В ФОРМИРОВАНИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ: АЗЕРБАЙДЖАН И МИРОВЫЕ ПРИМЕРЫ

Саида З.ГУЛИЕВА, Гюнель И. ОРУДЖАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Исследование анализирует роль военных музеев в сохранении исторической памяти, формировании национальной идентичности и укреплении идеологического единства общества. В рамках исследования рассматриваются ключевые направления, включая представление материалов о войне в контексте национальной идентичности, функции военных музеев в формировании общественного сознания, их влияние на воспитание коллективного духа борьбы, а также анализ опыта Азербайджана в области военной музейной практики. Исследование показывает, что после Второй мировой войны почти все участвовавшие государства создали военные музеи на своей территории. Для сохранения памяти о военных событиях и передачи их будущим поколениям в музеях были собраны различные документы и артефакты, а также построены мемориальные комплексы и памятники. В работе проводится сравнительный анализ азербайджанского и международного опыта.

В заключение исследования показано, что военные музеи служат не только носителями исторической памяти, но и идеологическими и образовательными платформами для передачи национальных ценностей будущим поколениям. Материалы,

полученные после Отечественной войны, предоставляют возможности для реализации различных проектов, демонстрирующих борьбу азербайджанского народа против армянского фашизма и символическое значение достигнутой победы.

Ключевые слова: военные музеи, карабахские войны, Вторая мировая война, военные трофеи, национальная идентичность

MILITARY MUSEUMS IN FORMING HISTORICAL MEMORY: AZERBAIJAN AND GLOBAL CASES

Seide Z.GULIYEVA, Gunel İ.ORUJALIYEVA

SUMMARY

The study analyzes the role of military museums in preserving historical memory, shaping national identity, and fostering the ideological unity of society. Within the research framework, key directions include the presentation of war-related materials in the context of national identity, the functions of military museums in shaping public consciousness, their impact on fostering a collective spirit of struggle, and an analysis of Azerbaijan's experience in military museum practices. Research indicates that following World War II, nearly all participating states established military museums within their territories. To preserve the memory of wartime events and transmit them to future generations, various documents and artifacts were collected in museums, and memorial complexes and monuments were constructed. The study conducts a comparative analysis of Azerbaijani and international experiences.

In conclusion, the research demonstrates that military museums serve not only as carriers of historical memory but also as ideological and educational platforms for transmitting national values to future generations. The materials obtained following the Patriotic War provide opportunities for implementing various projects that showcase the Azerbaijani people's struggle against Armenian fascism and the symbolic significance of the achieved victory.

Keywords: military museums, Karabakh wars, World War II, war trophies, national identity

AZƏRBAYCAN MƏTBƏXİ MADDİ MƏDƏNİYYƏTİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ (Azərbaycanın qərb bölgəsi materialları əsasında)

Fəxriyyə H. Həvilova*

Azərbaycan milli mətbəxinin tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir. Mətbəximiz öz zənginliyi və özünəməxsusluğuna görə bütün dünyada məşhurdur. Azərbaycan milli mətbəxi təkcə xərəklər, onların müxtəlifliyi, hazırlanma texnologiyasının öyrənilməsi baxımından deyil, həm də maddi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi araşdırılır. Müasir dövrdə Azərbaycan kulinariyasında xərəklərin qədim üsullarının spesifik xüsusiyyətləri bütün bölgə əhalisində olduğu kimi, qərb bölgəsi əhalisinin mətbəxində də qorunub saxlanılmışdır. Qərb bölgəsinin maddi mədəniyyətini əks etdirən yeməklərin elmi etnoqrafik təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, göstərilən nümunələrin hər biri, bəzi bölgəyə müvafiq lokal fərqliliklər və spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmasa ümum-Azərbaycan tipindədir və ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir.

Açar sözlər: kulinariya, maddi mədəniyyət, mətbəx, maldarlıq, əkinçilik

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.04.3016>

Giriş. Dünyanın ən qədim və zəngin mənəvi kulinariya mədəniyyətinə sahib olan Azərbaycan mətbəxi maddi mədəniyyətin bir hissəsi kimi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan xalqının bu zəngin ənənələri uzaq keçmişdən bəri nəsildən-nəslə ötürülərək dəyişmiş, püxtələşmiş və bu-günkü yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Məhz bu səbəbdən müasir xalq kulinariyasını minilliklərin əməli təcrübəsinin ənənəvi yekunu kimi qiymətləndirmək lazımdır. Öz zənginliyi ilə hər zaman seçilən Azərbaycan milli yemək və içkilərinin növləri, hazırlanma qaydaları və s. bir sıra mühüm amillərlə - əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti, sosial-iqtisadi vəziyyəti, eləcə də coğrafi şərait və etnik ənənələri ilə birbaşa bağlı olmuşdur.

Əksər hallarda əkinçi və elat əhali qruplarının yeməklərində müəyyən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərirdi. Əkinçi əhali qrupları əsasən bitki və tərəvəz məhsullarına, maldarlar isə gündəlik yeməklərində süd və ət məhsullarına üstünlük verirdilər.

Ümumi təsnifata əsaslanaraq qərb bölgəsinə məxsus ərzaq məhsulları-

*Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi; t.ü.f.d., fexriyyehavilova@mail.ru; ORCID ID: 0000-0003-1774-7461

nıda iki bölgü üzrə sistemləşdirmək olar:

- 1) bitki mənşəli məhsullar
- 2) heyvan mənşəli məhsullar [3, 13]

Birinci qrupa çörək və meyvə-tərəvəz məhsulları, ikinci qrupa ət xörəkləri və süd məhsulları aid edilə bilər.

Bitki mənşəli məhsullar içərisində xüsusi yer tutan üyüdülmüş taxıldan əsasən çörək (şəkil 1), fətir, lavaş (şəkil 2), yuxa, fəsəli (şəkil 3) və müxtəlif un xörəkləri, o cümlədən şirniyyatların hazırlanmasında istifadə olunurdu. Azərbaycan mətbəxinə məxsus ən qədim şirniyyat növlərindən biri məhz “İrəvan kətəsi” adlanan şirniyyatdır. Buğdadən qovurğa, qovut, hədik hazırlanırdı. «Qovud» kirkirədə döyülmüş buğda ununa şərbət, bal, süd və ya doşabın əlavə edilməsi ilə hazırlanırdı.

Gündəlik qida rasionumuzda geniş istifadə olunan lavaşla bağlı erməni iddiaları UNESCO səviyyəsindəki gedib çıxmışdır. Onlar lavaşı ənənəvi erməni çörəyi kimi UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil etdirməyə çalışmışlar. Sual olunur, əgər lavaş ermənilərə məxsus qida növüdirsə, niyə 1698-ci ildən 1908-ci ilədək nəşr olunmuş 17 erməni dili lüğətinin heç birində «lavaş çörəyi» ifadəsinə rast gəlinmir? Axı hər hansı bir dilin lüğət tərkibi onun həm də tarixi və mədəni-etnoqrafik ənənələrini özündə ehtiva etdirən bir mənbədir. Araşdırmalar göstərir ki, ermənilər lavaşı Azərbaycan çörəkxanalarına sifariş verirdilər. Buna sübut kimi onların dilində işlək olan qafiyəli bir deyimi misal göstərmək olar ki, təxminən belə bir mənə verir: “erməni koxasını (oğlan uşağını) Türk yuxası (lavaşı) ilə bəslə”.

Undan hazırlanan xəmir xörəklərindən danışarkən xəngəl, xəşil (şəkil 3), umac, quymaq, əriştə, əriştə aşı, əriştə istisi (şəkil 4), həsi (qındı) və s.-nin adlarını çəkə bilərik ki, bu xörəklərin hər birindən qərb bölgəsi əhalisi, demək olar ki, gündəlik istifadə edirdi. Onları daha çox qışın soyuq vaxtlarında yeyirdilər. Bitki mənşəli xörəklərə isə əvəlikli isti, kətə (şəkil 6), cincilim qovurması, cincilim kətəsi, pencər qovurması və s.-ni nümunə göstərmək olar.

Əvəlikli isti adlanan yeməyi soyuqlamış adamlara müalicə məqsədilə bişirirdilər (şəkil 7). Yaz və yay fəsillərində əvəliyi hörük formasında qurudularaq qısa saxlanılırdı (şəkil 8).

Sulu və quru olmaqla iki növdə hazırlanan xəngəl un xörəkləri içərisində xüsusi çəkiyə malik idi. Xəngəli mis sinilərə çəkib, üzərinə ətdən (şəkil 9) və ya çolpadan (şəkil 10) hazırlanmış yağlı xuruş əlavə edirdilər. Xəngəl adətən qatıqdan hazırlanan “qurut”la yeyilirdi.

“Azərbaycan təbiəti hər cür yabanı bitkilərin inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik olduğundan burada çoxlu miqdarda unnuca, qazayağı, pərpətöyün, əvəlik, qırxbuğun, yarpız, qıjı, qulançar, quzuqulağı, cincilim, çiriş və s.

yeməli bitki növləri tədarük olunurdu. Adları çəkilən bu yabanı bitki növlərindən müxtəlif vaxtlarda tər və qurudulmuş vəziyyətdə, çiy və bişirilmiş halda istifadə olunurdu” [2, 170].

Qərbi Azərbaycanda yetişən 2400 bitkidən biri də qırxbuğumdur və sırf bu bölgəyə məxsusdur. Bu bitki əsasən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Göyçə mahalında çox yetişirdi. Qırxbuğum yüksək dağlarda bitən bir bitkidir. Ona görə də düzən yerlərdə, Hacıkənd, Gədəbəy bölgələrində bitənlə Qərbi Azərbaycanda bitən qırxbuğumun çox fərqi var [6].

Əkinçiliklə yanaşı, maldarlığın da qərb bölgəsi əhalisinin məişətində mühüm yer tutması mətbəxdə maldarlıq məhsullarının çoxçeşidli istifadəsinə gətirib çıxartmışdı. Digər yeməklərlə yanaşı, süfrənin əsas yavanlığı kimi yağ, süd, qatıq, qaymaq, şor, ayran, pendir və s. ağartı məhsullarından geniş şəkildə istifadə olunurdu. Yeni doğulmuş heyvanın birinci südü “ağız” adlanırdı. Onu bişirdikdə çox dadlı yemək növü əldə edilirdi. Şahsevənlər arasında buna “kətəmər”, Quba zonasında “kələkə”, ayırım zonasında “ağız bulaması”, Naxçıvanda “kələkey” qərb bölgəsində isə “ağız” deyilirdi [2, 171].

«Koramaz» adlanan yemək təzə çalınmış qatığa bişməmiş südün qatılması üsulu ilə hazırlanır və əsasən isti havalarda sərinləşdirici qida növü kimi daha çox yeyilirdi. “Kətəmər” isə yeni bala vermiş heyvanın südünə qatıq və ya yumurta əlavə etməklə hazırlanan yemək növü hesab olunurdu. Kətəmər hazırlamaq üçün ağız südünü qazana töküb ocağın üstündə qaynayana qədər bulayırlar, bəzi yerlərdə buna bir qədər duz da atırdılar. Ağız dələmə sayağı bərkiyərkən qazanı ocağın üstündən götürüb yerə qoyurlar. Kətəməri bıçaqla xırda hissələrə doğrayıb, çörəklə yeyirlər. Döl kompaniyası zamanı çoxlu kətəmər bişirib şirənlik əlaməti olaraq onun bir hissəsini qohum-qonşulara da pay verirlər” (2, 171). “Ağsulaq” hazırlamaq üçün sarımsaq-qatıq düzəldilir, üstünə əridilmiş təzə nehrə yağı qatılırdı.

Qərb bölgəsi əhalisinin əsas məşğuliyyəti maldarlıq olduğundan əksər xörəkləri bu gün bir çox türk xalqlarının mətbəxində də qorunub saxlandığı kimi sarımsaq-qatıqla yeyirdilər. Bu daha çox xəmir xörəklərinə şamil edilirdi. “Uzun qış aylarında, heyvanların südü azaldıqda ağartının yerini «qurut» deyilən iri, girdə formalı ağ rəngli yaylaqda nehrə çalxalanarkən artıq qalan qatıqdan hazırlanan xüsusi «konservant» əvəz edir (şəkil 11). Lazım gəldikcə qurudu ilıq suyun içinə qoyub 1-2 saat müddətinə əllə ovaraq, çox ləzzətli qatıq və qatığabənzər məhlul hazırlayırdılar. Bu cür qurut əzməsinə sarımsaq qatışığı artıq lazım olmurdu. Bu cür qurutlar indiyə qədər Anadolunun hər bir irili-xırda şəhərlərinin bazarlarında, Qərbi Azərbaycan əhalisinin hazırladığı ölçüdə və formada satılır. Orta Asiyada belə qurutlar nisbətən kiçik formada hazırlanır (şəkil 12) və əsasən xəmindən hazırlanan «beşbarmaq», «mantı»ya əlavə edilir” [1, 208].

Yeni doğmuş inəyin yağlı südündən bulama da bişirirdilər. Bu xörək

növü ocağın üstündə bulanaraq hazırlanmışdır. Yarımla saata yaxın müddət ərzində bir nəfər dayanmadan südü bulamalı idi ki, süd çürüməsin. Hazır olduqda üzərinə şəkər tozu əlavə edilərək yeyilirdi. Ümumiyyətlə, bugünkü müasir Azərbaycan mətbəxinin əsasını təşkil edən qədim mətbəxlərdən biri də Qərbi Azərbaycan mətbəxidir. Qərbi Azərbaycan mətbəxi dedikdə ilk öncə zəngin saray mətbəxi göz önündə canlanır. Məhz elə bu səbəb ola bilər ki, bölgə əhalisi əsasən ət xörəklərinə üstünlük verir, növbənöv plovlar, qızartmalar, buğlama, xaşlama hazırlayırlar. Qərbi Azərbaycanın ən məşhur yeməklərindən biri qovurmadır. Keçmişdə soyuducu olmadığından təbii üsullarla yeməyi qışda saxlamaq üçün əti öz yağında qovururdular. Qovrulan ət ən az 6 ay saxlaya bilirdilər [6].

Azərbaycan mətbəxinə məxsus ləziz yeməklərdən biri də dolmadır. 30-dan artıq növü olan dolmanı Qərbi Azərbaycanda da hazırlayırdılar (şəkil 13). “Dolma” sözünün etimologiyasına dair iki əsas yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma hazırlanma qaydası ilə üst-üstə düşən “dolmaq”, “doldurmaq” feilləri ilə bağlıdır. İkinci yanaşmaya görə, yeməyin adı yarpağı içliyə dolmaq mənasında işlədilər “dolmaq” feilindən götürülmüşdür. Tədqiqatçı t.e.d. V.V.Poxlyebkin lüğətinin 398-ci səhifəsində qeyd edir ki, tolma (tulma) – dolmanın tatarca adıdır [4]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 2017-ci ilin 4–9 dekabr tarixində Cənubi Koreya Respublikasının Jeju adasında keçirilən UNESCO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrsin Qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitənin 12-ci sessiyasında məhz Azərbaycanın təqdim etdiyi “Mədəni kimliyinin hissəsi olan dolmanın hazırlanma və paylaşma ənənəsi” UNESCO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ siyahısına daxil edilmişdir [5].

Bölgə mətbəxində turşular və duza qoyulmuş şorabalar xüsusi yer tutur ki, bunlardan biri də yabanı bitki olan çəşir turşusunun hazırlanmasıdır. Çəşirin saymaqla bitməyən faydaları var. Bu bitki dağlıq bölgələrimizdə, İrəvan, Dərələyəz, Göyçə mahalında bitir. Hal-hazırda bu bitkinin Naxçıvandan, Xızı dağlarından, Şamaxıdan gətirilərək satışı həyata keçirilir [6].

Nəticə. Azərbaycanın qərb bölgəsinin kulinariya ənənələrinin tədqiqi göstərir ki, mətbəx mədəniyyəti sadəcə qidalanma prosesi deyil, xalqın tarixini, coğrafi mühitini və məişət tərzini özündə birləşdirən mühüm maddi mədəniyyət nümunəsidir. Yuxarıda qeyd olunanlar bir daha təsdiq edir ki, tarixən Azərbaycan torpaqları olan, indi Ermənistan adlandırılan ərazilərdə vaxtilə yaşayan azərbaycanlıların soykökü tamamilə Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlıdır. Qərbi Azərbaycan torpaqları tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadığı, o cümlədən maddi mədəniyyətin tərkib hissəsi sayılan zəngin mətbəx və süfrə mədəniyyətimizin formalaşdığı ərazilərdəndir.

Bölgənin maddi mədəniyyətini əks etdirən faktoloji materialların el-

mi etnoqrafik təhlilindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, göstərilən mətbəx nümunələrin hər biri ümum-Azərbaycan və ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir.

Şək.1. Təndir çörəyi

Şək.2. Lavaş

Şək.3. Fəşəli

Şək. 4. Xəşil

Şək. 5. Əriştə istisi

Şək. 6. Kətə

Şək. 7. Əvəlikli isti

Şək. 8. Qurudulmuş əvəlik

Şək. 9. Ətli xəngəl

Şək. 10. Beçəli xəngəl

Şək. 11. Qərb bölgələrində hazırlanan qurut

Şək. 12. Orta Asiya türklərinin hazırladıqları qurut

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva X.A. Qərbi Azərbaycan əhalisinin maddi mədəniyyətinin tarixi-mədəni kökləri. (Qaraqoyunlu dərəsi və Göyçə mahalının misalında). //Tarix və onun problemləri. Bakı, 2010, №4, s. 208.
2. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm. 1991, 256 s.
3. Велиев Ф.И. Материальная культура Западной зоны Азербайджана XIX и начале XX вв. (по материалам Казахского, Таузского и Шамхорского районов), Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград: 1990, 20 с.
4. Azərbaycan milli kulinariya mərkəzi. Dolma haqqında daстан. 20 may 2016 <https://www.facebook.com>
5. "Azərbaycan dolması" (az.). <https://unesco.preslib.az/>. 2020-10-25 tarixində orijinalından arxivləşdirilib. Müraciət tarixi: 2026-09-13.
6. Qərbi Azərbaycan yeməkləri müasir müasir Azərbaycan mətbəxinin əsasını təşkil edir. <https://sia.az/az/news/western-azerbaijan/1033156.html>

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ КУХНЯ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ
МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
(НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА)**

Фахрия Г. ГАВИЛОВА

РЕЗЮМЕ

История азербайджанской национальной кухни так же стара, как и история нашего народа. Наша кухня известна во всем мире своим богатством и уникальностью. Азербайджанскую национальную кухню изучают не только с точки зрения изучения блюд, их разнообразия и технологий приготовления, но и как неотъемлемую часть материальной культуры. В современной азербайджанской кухне сохранились специфические черты древних методов приготовления, характерные как для кухни западного региона, так и для всего населения этого региона. На основе научного этнографического анализа блюд, отражающих материальную культуру западного региона, можно сделать вывод, что каждый из приведённых выше примеров, если не учитывать местные различия и специфические особенности отдельных регионов, относится к общему азербайджанскому типу и является неотъемлемой частью общей тюркской культуры.

Ключевые слова: кулинария, материальная культура, кухня, скотоводства, сельское хозяйство

**AZERBAIJANI CUISINE AS A COMPONENT OF MATERIAL CULTURE
(BASED ON THE MATERIALS OF THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN)**

Fakhriya H.HAVILOVA

SUMMARY

The history of Azerbaijani national cuisine is as old as the history of our nation. Our cuisine is famous all over the world for its richness and uniqueness. Our cuisine is famous all over the world for its richness, uniqueness, taste and flavor. Azerbaijani national cuisine is studied not only from the point of view of studying dishes, their diversity, preparation technology, but also as a component of material culture. In modern times, the specific characteristics of the ancient methods of cooking in Azerbaijani cuisine have been preserved in the cuisine of the population of the western region, as well as in the population of the entire region. From the scientific ethnographic analysis of the food reflecting the material culture of the Western region, it can be concluded that each of the examples shown, regardless of the local differences and specific features of some regions, is of the all-Azerbaijani type and is a part of the all-Turkish culture.

Keywords: cooking, material culture, cuisine, animal husbandry, farming

SARVANTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNİN GİL MƏMULATI

Şamil N. NƏCƏFOV*

Sarvantəpə (Rustəpə) yaşayış yeri Qazax rayonunun Çaylı kəndində yerləşir. Bu qədim yaşayış məskəni haqqına ilk dəfə M.M. Hüseynov və T.A. Büniyadov məlumat vermişlər.

2009-cu ildə abidədə əsaslı arxeoloji tədqiqatlara başlanılmış, 2009-2014 və 2019-2023-cü illər ərzində tədqiq edilən qazıntı sahəsi ümumilikə 300 m² olmuşdur.

Abidədə aşkar edilmiş gil məmulatları boz, qara və qəhvəyi rəngli iri və orta ölçülü məişət qablarının parçalarından, nadir hallarda isə bütöv qablardan ibarət olmuşdur. Fragmentlər əsasən qazan tipli qara rəngli gil qabların gövdələrindən, açıq boz və açıq-qırmızı rəngli manqalların hissələrindən, qəhvəyi və boz rəngli kiçik qablardan, həmçinin qulplu və qulpsuz ensiz boyunlu küpələrin qırıqlarından, kasalardan, küplərdən, yastı boş-qablardan, tavalardan, stəkanlardan, gen ağızlı küplərdən, gil möhür və pintaerlərdən, butələrdən, gil qəlib fragmentindən və s.-dən ibarət idi. Mətbəx və məişət qablarının böyük əksəriyyəti duluz çarxından istifadə edilməklə mükəmməl hazırlanmışdır. Sarvantəpədə aşkar edilmiş keramika məmulatlarının oxşarlarına bölgənin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən tapılan keramika nümunələri arasında, Zəyəmçay, Şəmkiçay və Gəncəçay çaylarının hövzələrində, o cümlədən Sarıtəpə, Yastıtəpə, Mollamey, Ocaqtəpə, Anquttəpə və s. yaşayış yerlərində, I və II Tovuzçay, Zəyəmçay nekropol-larında geniş rast gəlinir. Sarvantəpə yaşayış yerindən əldə edilən keramika məmulatlarını müqaisəli təhlillər əsasında son tunc və erkən dəmir dövrünün xronoloji çərçivəsinə (e.ə. XIII-VIII əsrlərə) aid etmək mümkündür.

Açar sözlər: Qazax, Sarvantəpə, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, keramika, son tunc-erkən dəmir dövrü, yaşayış yeri

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.04.3013>

Giriş. Sarvantəpə (Rustəpə) yaşayış yeri (№1243) Qazax rayonunun Çaylı kəndindən 250-300 m aralıda, kəndin cənubunda yerləşir. Rustəpə adı ilə qeydiyyatı alan yaşayış yerinin tarixi adı Sarvan təpəsi və ya sadəcə Sarvantəpədir. Yerli əhali arasındakı yaşlı insanların verdikləri məlumatlar və toplanılmış digər faktlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, Rustəpə adı abidəyə sonradan verilmişdir. Ta qədimdən öz əlverişliliyi və bütün yaxın ərazilərə nəzarət etmək imkanlarına malik olduğundan bu yaşayış yeri üzərində dəvə karvanları və bu karvanlara sahiblik edən sarvanlar dayanıb din-cələmişlər. Sarvantəpə sözü də buradan götürülmüşdür. Abidənin lap yaxınlığından, ondan təxminən 50 m aralı, şimal-qərb hissəsindən dəmir yolu

*AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; shamil_necefov@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-8834-7188

xətti keçir. Bu dəmir yolu xətti Qazax dəmir yolu stansiyası ilə Avey dağı-nın ətəyində salınmış gil zavodunu əlaqələndirir. Dəmir yolu xətti yük daşı-maq üçün XX əsrin 20-30-cu illərində rus əsgərləri və hərbi əsirlər tərəfin-dən salınmışdır. Xətti inşa edərkən onlar bu abidənin üzərində düşərgə sal-mış və yerli əhali həmin vaxtdan bu təpəni “rusların təpəsi” və ya sadəcə “Rustəpəsi” adlandırmışdır [45, c. 291-292].

Sarvantəpə (Rustəpə) yaşayış yeri XX əsrin 50-ci illərində M.M.Hü-seynov və T.Ə.Bünyadov tərəfindən qeydə alınmışdır [37, c.184-188; 52, c. 43-44].

Yaşayış yerinin şimal hissəsindən keçən dəmir yolu xətti ilə abidə ara-sında, ondan şimalda yeni fabrik tikilmişdir. 2008-ci ildə inşa edilən bu yeni müəssisənin tikintisi zamanı abidəyə ciddi ziyan dəymiş, onun şimal hissə-sindən təxminən 20%-i kəsilib götürülmüşdür [45, c. 292].

Arxeoloji qazıntıların qısa icmal. Sarvantəpə yaşayış yerinin hazır-da ümumi uzunluğu 110-115 m (şimal-cənub istiqamətində), eni isə 45 m-dir (şərq-qərb istiqamətində), hündürlüyü 4,6 və bəzi yerlərdə 4,8 m-dir. Sa-həsi təxminən 1,5 ha-ya yaxındır [15, p. 243].

Sarvantəpə yaşayış yerində kompleks arxeoloji qazıntılar 2009-cu ildə başlanmışdır. 2009-2013 və 2020-2023-cü illərdə abidənin ərazisində aparıl-mış arxeoloji qazıntılar zamanı 300 m² sahə tədqiq edilmişdir. Abidə bir mədəni təbəqə yatımından ibarət olub, son tunc-erkən dəmir dövrünü (e.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin əvvəli) əks etdirir. Mədəni təbəqənin qalınlı-ğı yaşayış yerinin yerləşdiyi təpənin relyefindən asılı olaraq 1,8-2 m arasın-dadır [46, c. 275]. Yaşayış yerində çox zəif izlənilsə də dördkünc formalı ti-kili qalıqları (əsasən bünövrə yerləri), təsərrüfat anbarı sahəsinin bir hissəsi, xeyli sayda təsərrüfat quyuları, təsərrüfat küpləri, saxsı qabların fraqmentlə-ri, metal nümunələr, gil möhürlər və pintaderlər, sümükdən və daşdan hazır-lanan iy başlıqları, ocaq qurğuları, dulus kürəsinin qalıqları, gil manqallar və s. onlarla artefakt aşkar edilmişdir [45, c. 293-295].

Sarvantəpənin gil məmulatını əsasən müxtəlif formalı və məzmunlu saxsı qablar, ağızlıqlar və ya qapaqlar, saxsı qab altlıqları, zoomorf qulplar, diskşəkilli keramika nümunələri, gil butələr, ocaq qurğuları, gil manqallar, tə-kər modelləri, möhürlər və pintaderlər, əyircəklər (iy başlıqları) və dulus kürəsi üçün gildən hazırlanan ortası boru formalı hava çıxarlıqları təşkil edir.

Yerüstü keramika nümunələri əsasən qara, boz, qırmızı, açıq-qırmızı rəngli iri təsərrüfat küplərinin, küpələrin, qazan, xeyrə və bardaq tipli qabla-rın hissələrindən ibarətdir.

Sarvantəpənin gil məmulatı: təsnifatı və tipologiyası. Qazıntılar za-manı Sarvantəpədən aşkar edilən saxsı qab nümunələri çoxsaylıdır. Bu sıra-ya təsərrüfat küpləri, küpələr, qazanlar, bardaq və kuzə tipli qablar, nehrə, kasa və camlar, sini, xeyrə və boşqablar, stəkan və silindrik formaya malik

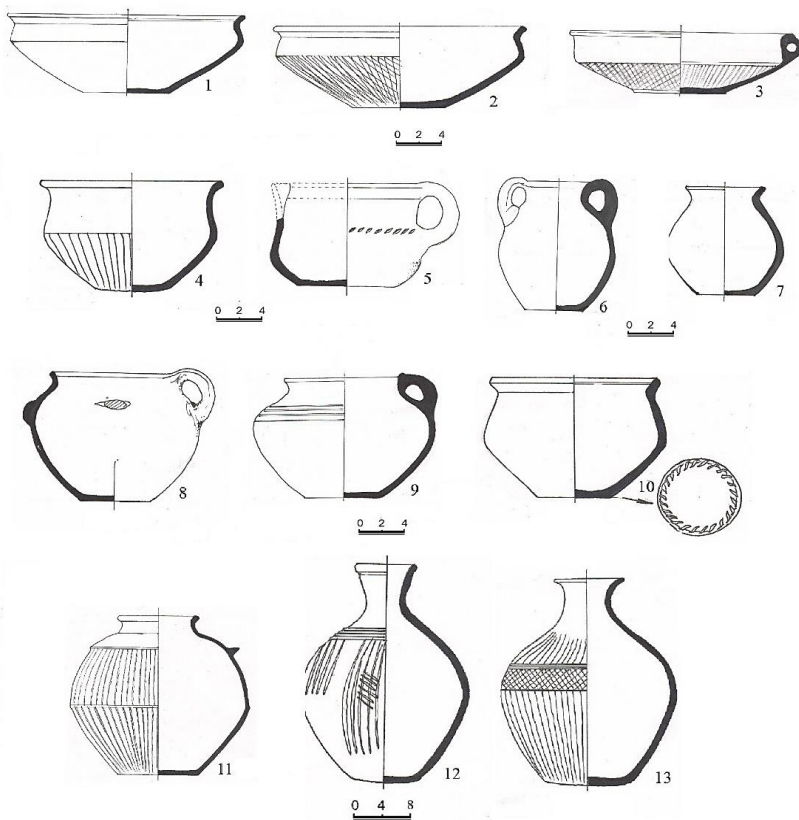
qablar daxildir (*şəkil 1*), [49, c. 140-142].

Arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerindən iri ölçülü *təsərrüfat küplərinə* məxsus çox sayda fraqmentlər aşkar edilmişdir. Təsərrüfat küplərinin əksəriyyəti qalın divarlı olub (1-2,5 sm), gil tərkibləri narın torpaq, qum və kiçik çınqıl qarışıqlıdır. Ehtimal ki, böyük həcmli küplərin bəziləri aşkar olunduğu yerdə hazırlanmış və elə oradaca bişirilmişdir. Bunu sübut edən faktlardan biri də həmin küplərin oturacaq hissəsinin ətrafında iri kömür fraqmentləri və kül qatının aşkar edilməsidir. Təsərrüfat küplərinin əksəriyyəti boz, açıq qırmızı rəngdədirlər. Səthlərindəki rəng dəyişkənliyi onların qeyri-sabit temperaturda bişirildiyini göstərir. Bəzi təsərrüfat küplərinin kürədə bişirildikdən sonra boz rəng almalarını təmin etmək məqsədilə gilinə başqa qarışıqlar da əlavə edilmişdir. Ağız kənarları qalın köbəlidir, xaricə enli çıxıntı formasındadır. Küplərin bir qayda olaraq kənara açılan ağız hissəsi onların gövdəsinə nisbətən daha qalındır. Bəzi küplərin ağız kənarlarında içəri tərəfdən köbər düzəldilmişdir. Bəziləri şişman gövdəli, bəziləri isə armudvarı formalıdılar. Ağız kənarından aşağıda dalğalı xətlə naxış salınmış, üzəriləri üçbucaqlar və sünbülünə xatırladan naxışlarla bəzədilmişdir. Təsərrüfat küplərinin bəzilərinin gövdələrini əsasən üzərinə çəpinə düzülmüş qısa xətlər və oymalar vurulmuş qurşaqlar, enli kəmərvari qabarıq qurşaqlar, sünbülvari naxışlar təşkil edir. Onların bəzilərinin üzərində əsasən çiyn və gövdədə çəpinə kəsmə xətlə qabarıq zolaqlara da təsadüf edilir. Bəzilərinin çiyn hissəsinə düyməşəkilli yapma naxışları vardır. Küplərin əksəriyyəti isə sadə naxışlıdır [46, c. 276].

Qazıntılar zamanı bəzi iri təsərrüfat küplərinin gövdədən aşağı hissəsi bütöv, bəziləri isə yerində fraqmentlərlə təmsil olunsada bərpadan sonra bütöv hala gətiriləcək formada qalmışdır [15, p. 244].

Təsərrüfat küplərinin hündürlüyü 100-150 sm, ağız diametrləri 30-50 sm, gövdə diametrləri 120-140 sm, oturacaq diametrləri 20-40 sm, ağız kənarının eni isə 8-12 sm arasındadır. Təsərrüfat küplərinin ağızı xüsusi olaraq yastı çay daşlarından seçilib yonulmuş ağızlıqlarla qapanmışdır. Belə ağızlıqlar küplərin yanından aşkar edilmişdir.

Qazıntı sahəsinin IV kvadratından aşkar edilmiş təsərrüfat küpünün içərisindən bütöv vəziyyətdə küpə aşkar edilmişdir. Təsərrüfat küplərinin içindən narın kül qarışıq torpaq, iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvanlara məxsus sümüklər, kömür parçaları, müxtəlif məzmunlu və formalı gil qabların hissələri, manqal fraqmentləri, gil möhürlər, daş alətlərin hissələri tapılmışdır.

Şəki.1. Sarvantəpə yaşayış yerinin gil məmulatı: saxsı qablar

Küplərdən çaxır, dənli bitkilərin məhsullarını saxlamaq üçün istifadə edirlərmiş. E.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanda iri təsərrüfat küplərindən geniş istifadə olunmuşdur. Belə təsərrüfat küplərinə Qazax və Ağstafa rayonlarının həmdövr yaşayış yerlərində - Sarıtəpə, Anquttəpə, Gəmiqaya, Mollamey, Babadərviş, Yastıtəpə, Nadirbəytəpə və Qarahəsənlidə, həmçinin Mingəçevirdə, Gəncəçay və Şəmkirçay hövzələrinin son tunc-erkən dəmir dövrü abidələrində geniş rast gəlinmişdir [4; 6; 7; 9; 11; 18; 21; 28; 29; 30; 36; 40; 50].

Yaşayış yerindən tapılan sini, xeyrə, boşqab, sərnic, küpə, qazan, çölmək, tava, dopu, bardaq, kuzə, parç, nehrə tipli gil qablar və onların fraqmentlərinin böyük əksəriyyəti keyfiyyətli hazırlanaraq sabit temperatur rejimində bişirilmiş və dulus çarxında hazırlanmışdır [15, p. 245]. Üzəriləri cilalanaraq cızma və çərtmə üsulu ilə əsasən həndəsi motivlərlə naxışlanmışdır. Xeyrə tipli qablar boz və qara rəngli, gen və düz ağızlı, gen gövdəli, dar oturacaqlıdırlar. Onların böyük əksəriyyəti dulus çarxında hazırlanmışlar

(*şəkil 1: 1-3*). Xeyrələrin naxışları, demək olar ki, yoxdur, üzəriləri yaxşı cilalanmışdır. Oturacaqdan yuxarı qalxdıqca divarları genişlənir. Əsasən mətbəx avadanlığı rolunu oynayan xeyrə tipli gil qablar müxtəlif həcmdə olsalar da məzmun baxımından eynidirlər. Xeyrələrin bəzilərinin qulaqcıq şəkilli qulpları vardır. Xeyrə tipli gil qabların ən çox və ən müxtəlif formalı anloqlarını bölgənin Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarında tapmaq mümkündür [12; 13]. Xeyrələrdən nisbətən daha böyük həcmə malik olan *sinilər* az tapılmışdır. Onların hamısı qara rəngli olub, keyfiyyətli hazırlanmış, səthləri yaxşıca cilalanmışdır. Sinilərin yan hissələri adətən iki yerdən yüngül basılaraq kənara əyintili hazırlanmışdır ki, bunlar da qulp rolunu oynayır [45, c. 295]. *Küpə* formalı gil qabların hissələri yaxşı bişirilmiş, gilinin tərkibi isə təmizdir (*şəkil 1:6, 11*). Onlar nazik divarlı olub, üzərilərinin naxış elementi sadədir. *Çölmək və qazan* tipli qablar qara və boz rəngli olub, böyük əksəriyyəti naxışsızdır (*şəkil 1:4, 8-10*). Qazanların bəziləri nazik divarlıdır və yaxşı bişirilmişdir. Üzərilərində dərin yanma izləri onların məişətdə uzun müddət istifadə olunduğunu göstərir. Naxış elementi mürəkkəb olan qazanlar üçbucaq və kəsmələrlə naxışlanmışdır, qoç başını xatırladan simvolik qulp çıxıntıları vardır. *Küpelərdə* olduğu kimi qazanlarda da ağız kənarı xaricə az əyintilidir. *Gil tavaların və dopuların* sayı az olsa da bu sinfin təsviri verməkdə kifayət edirlər. Formasına görə sinilərə çox bənzəyən tavalar iri diametrə malik olub əksəriyyətinin içərisindən kül və kömür parçaları tapılmışdır. R.M.Munçayevin fikrincə tavalardan dənli bitki məhsullarını qovurmaq məqsədilə istifadə olunmuşdur [44]. O.H.Həbibullayevə görə isə onlardan içərisində çörək bişirilməsi məqsədilə istifadə olunmuşdur [35, c. 132]. S.H.Aşurov tavaların dairəvi manqalların üzərinə qoyularaq istifadə edildiyini yazır. Müəllifə görə II Kültəpədən əldə olunmuş manqallardan birinin ağız səthinin daxilə doğru batıq olması, buraya tavanın sərbəst yerləşməsi və bu zaman istiliyin kənara çıxmaməsi üçün edilmişdir [1, s. 55-56]. Gil tavalar ilk tunc dövründən sonra məişətdən çıxmamış və onlardan uzun müddət istifadə etmişlər. Azərbaycanın antik dövr abidələrindən müxtəlif formalı tavaların tapılması da bunu təsdiq edir [31, s. 6-10, tablo XX]. Dopu tipli gil qablar isə kiçik ölçülü olub, naxışsızdır, əksəriyyətinin üzəri yaxşı cilalanmış və qara rənglə boyanmışdır [15, p. 247]. Dopu tipli gil qablar müasir günümüzədək öz formasını itirməyən mətbəx qabları sırasındadır (*şəkil 1: 7*). *Kuzələr* şar gövdəli, dar boğazlı, yastı oturacaqlıdırlar. Bəzi kuzələrin qulpu yapma düyməciklərlə, ilan təsvirlərilə və cizma xətlərlə naxışlanmışdır [15, p. 246]. Bir neçə kuzə fraqmentinin çiysin hissəsi və gövdəsi üfüqi qabarıq və cizma zolaqlarla əhatə edilmiş, cizma xətlərlə naxışlanmış, bəzilərinin səthi isə üçbucaqlarla bəzədilmişdir. Qazıntı sahəsindən tapılan *bardaqların* forması eynidir (*şəkil 1: 12-13*). Əksəriyyəti boz və qonur rəngdə olub şar gövdəli, darboğazlıdır, ağzı xaricə maili çıxıntılıdır. Nazik divarlı olub, bə-

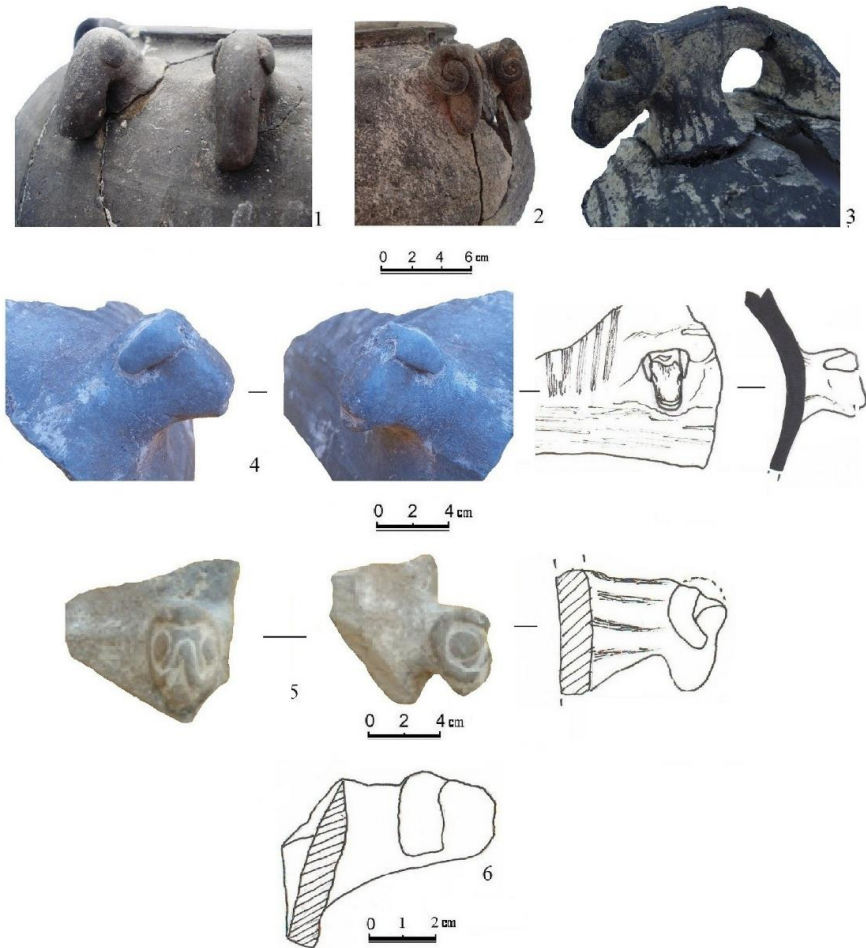
zilərini oturacaqları alçaq dabanlıdır. *Parç* tipli qablar boz rəngli, gen ağzılı, qabarıq gövdəli olub hündür oturacağa malikdirlər (*şəkil 1:5*). *Parç* tipli gil qabların divarı nazik olub (0,6 sm) təmiz gil tərkiblidir. Lentvari en kəsiyə malik qulpları ağızla çiyinin qurtaracağını birləşdirir. Qulpun ağıza birləşdiyi yerdə bəzən qulpun üstündə yapma düyməciklərə rast gəlinir. Ağız kənarı daxilə əyintili olan *parç* tipli qabların divarı ağıza doğru nisbətən qalınlaşır [45, c. 295].

Çox az sayda *kasa* və *ya cam* fraqmentlərinə təsadüf edilmişdir (*şəkil 1: 4*). Kiçik həcmli adətən dabanlı oturacağa malik belə qablar dulus çarxında hazırlanmışdır. Onların gil tərkibi təmizdir, sabit temperaturda bişirilmişdir. Üzərilərində naxış elementi ya sadədir, ya da heç təsadüf edilmir. *Kasa* formalı qabların ağız kənarından məlum olur ki, onlar təmiz tərkibə malik olub, yaxşı bişirilmişdir. *Kasa* və fincan tipli gil qab qırıqları qara və boz rəngdə olub, yaxşı cilalanmış və hamarlanmışdır. Onların gövdə və çiyin hissələri bir-birinə paralel olan batıq dairəvi cızmalarla və kannelyurvari naxışlanmışdır. Bəzilərinin ağız kənarı daxilə əyintilidir.

Bəzi qırmızı və açıq-boz rəngli təsərrüfat qabları gil *nehrələrin* fraqmentləridir. Onların gilinin tərkibi çox təmiz olub, yaxşı bişirilmişdir. Bəzilərinin çiyin fraqmentlərinin üzərində hündürlüyü 3 sm, diametri 2,5 sm olan lüləşəkilli çıxıntı vardır ki, bu da nehrənin çalxalanması prosesində havanın çıxarılmasına xidmət etmişdir. Üzərində lüləşəkilli çıxıntısı olan belə nehrələrin analoji nümunələrinə Sarıtəpə, Qazaxbəyli, Yastıtəpə, Nadirbəytəpə, Bozalqanlı, Boztəpə, Mingəçevir yaşayış yerlərində də rast gəlinmişdir [7, s. 147; 11, s. 44-47; 28, s. 53; 29, s. 94-95; 46, c. 276]. Bu formalı nehrələrdən üzərində heç bir dəyişiklik edilməmək şərtlə indinin özündə də istifadə edilir.

Qazıntılar zamanı 4-5 fraqmentlə təmsil olunan *suvaqlı keramikaya* bənzər fraqment də aşkar edildi. Bu fraqmentlər qazıntı sahəsinin 100-140 sm dərinliyindən tapılmışdır. Əvvəllər suvaqlı keramikalar şimali-şərqi Qafqazın e.ə. II-I minilliklərini əhatə edən Qayakənd-Xoroçoyev mədəniyyəti üçün səciyyəvi hesab edilirdi. Bəzi tədqiqatçılar dulusçuluqda tunc dövrü üçün yenilik olan suvaqlı keramikanın e.ə. II minilliyin II rübündən tətbiq edildiyini göstərirdilər. Lakin son illərin arxeoloji qazıntıları zamanı əldə olunan yeni informasiya belə gil qab nümunələrinin daha qədim dövrdən, yəni e.ə. III minillikdən başlayaraq istehsal olunması fikrini meydana çıxarmışdır. Artıq məlum olmuşdur ki, suvaqlı keramika nümunələrinin yayılma arealı da genişdir. Belə keramika nümunələrinə Gədəbəyin və Xoşbulağın ilk dəmir dövrünə aid daş qutularında da rast gəlinmişdir [48]. Sarvantəpəyə yaxın arealdan-Yastıtəpə yaşayış yerindən də tapılmış iki fraqment hələlik belə tip keramikaların Gəncə-Qazax bölgəsində də yayıldığını söyləməyə imkan verir [27; 43].

Tapılmış keramika məmulatı içərisində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bir çox xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən qara və boz rəngli, müxtəlif həcmli və formalı, lakin təyinatı bilinməyən qabların gövdə hissəsinin qırıqları da vardır. Onların üzəri çərtmələr, batıq nöqtələr, düz və dalğalı xətlər, cila üsulu ilə çəkilməş naxışlarla bəzədilmişdir. Əldə edilmiş bu gil qab fragmentlərinə əsasən həmin qabların formaları haqqında danışmaq bir qədər çətindir. Amma qab qırıqlarında müşahidə olunan ümumi əlamətlərə görə onların Gəncəçay hövzəsinin və Qazax düzənliyinin bəzi abidələrindən tapılmış saxsı qablarla oxşar olduğunu müəyyən etmək mümkündür [28, s. 35-39]. Bu analogiya həmin gil qabların dövrünü müəyyən etməkdə də mühüm rol oynayır.

Şək. 2. Sarvantəpə yaşayış yerinin zoomorf keramika məmulatı

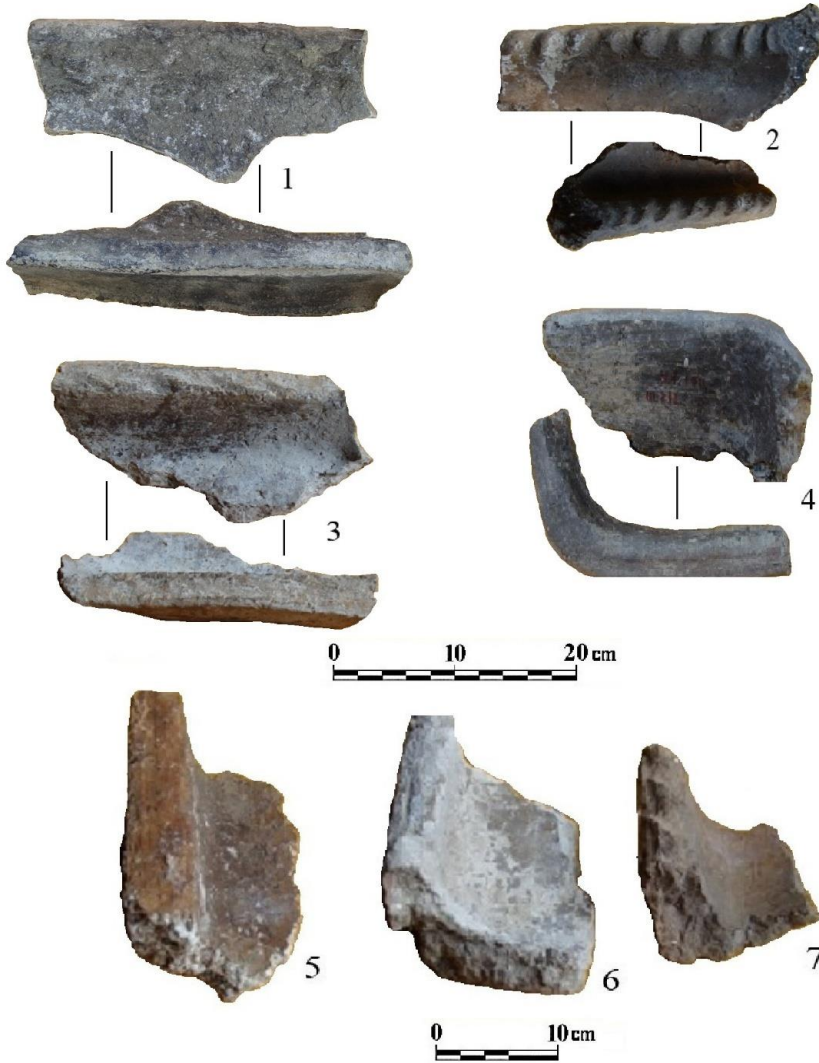
Keramika nümunələri içərisində *zoomorf qulp qırıqları* böyük maraq doğurur (*şəkil 2*). Belə zoomorf qulp qırıqları Sarvantəpə yaşayış yeri üçün xarakterikdir [15; 16; 21]. Aparılan qazıntılar onu sübut edir ki, Sarvantəpənin qədim sakinləri içərisində heyvan kultu geniş yayılmışdır. Bu kult əsasən ilan, qoç-qoyun, quş, tısbağa heyvanları ilə bağlıdır. Bu tip heyvanların burada geniş yayılması onlara olan ibtidai inamla bağlıdır [16, p. 63-80; 19]. Qoç başı formasında (üzərində burma buynuzları da təsvir olunmuş) və ilanı əks etdirən zoomorf qulplar daha çoxdur (*şəkil 2*).

Sarvantəpə yaşayış yerindən tapılmış *qab altlıqlarının* hansı funksiya daşdığını söyləmək bir qədər çətindir. Piyalə formasında olan altlıqların kürsü, oturacaq rolunu oynamaları aydındır. Onlar manqallarda közün uzun müddət qorunmasına və üzərlərinə qoyulmuş gil qabların (qazan və tava tipli) daxilində olan hazır yeməklərin isti saxlanılmasına xidmət edirdilər. Dördkünc və dairəvi altlıqlar haqqında isə tədqiqatçıların yekdil fikri yoxdur.

Keramika nümunələri içində *dairəvi keramikalara* - diskşəkilli keramikalara da rast gəlinmişdir. Birinci qrupa daxil olan diskşəkilli keramikalar saxsı qabların fraqmentlərindən hazırlanmışlar. İkinci qrupa isə xüsusi olaraq gildən hazırlanmış diskşəkilli əşyalar daxildir. Gillərinin tərkibinə, rənglərinə, bişirilmə dərəcələrinə görə dövrün qablarından seçilməyən bu əşyaların kənarları xüsusi alətlə zərif yonulmuşdur. Diametrləri 2-9 sm, qalınlıqları 0,5-2 sm arasındadır. Təyinatı haqqında fikirlər müxtəlifdir. Bəzi ehtimallara görə belə keramikalardan əyirçək kimi istifadə edilirmiş. Onlardan bəzilərinin ortasında dəşik açmağa cəhd edilmiş, lakin natamam qalmışdır. Mülahizələrin bəzisi isə belə dairəvi keramikaların qab ağızlığı olduğu barədədir. S.N.Bibikov və R.M.Munçayevin fikrincə onlardan oyun daşı kimi istifadə edilmişdir [44, c. 121]. Bu fikri F.M.Muradova da təsdiqləyir [10, s. 54].

Yaşayış yerinin gil məmulatı içərisində çox nadir hallarda da olsa *gil butələrə* rast gəlinir. Hündürlükləri 3-4 sm, diametrləri isə 2,5-3 sm olan gil butələr silindirik formalıdırlar. Yaşayış yerindən 2 ədəd *təkər modeli* də aşkar olunmuşdur. Onların top hissələri hər iki tərəfə doğru qabarıqdır. Top hissələrində üfüqi dəşik yeri açılmışdır. Onların birinin üfüqi dəşiyi daxili mərkəzə doğru genişlənir. Diametrləri 8-10 sm, top hissələrində qalınlıqları 3-4 sm-dir. Səthləri sığallanmışdır. Belə təkər modellərinə Naxçıvan MR ərazisində I Kültəpənin xalkolit təbəqəsinin üst layında, II Kültəpə və I Maxta yaşayış yerlərində də rast gəlinmişdir [35, c. 75]. Təkər modellərinin yaxın anloqlarına, həmçinin Babadərviş [4], Şenqavit, Qarni [53, c. 38, рис. 174], Vəlikənd [44] Göytəpə [2, p. 48, fiq. 13, 1438, 1453], Yanıqtəpə [3, p. I, XXIV] abidələrində təsadüf olunmuşdur. Trialeti kurqanlarından aşkar olunmuş arabaların bu tip, lakin iri təkərləri vardır [42, c. 95]. Mingəçevir qədim yaşayış yerindən araba üzərində qurulmuş evlərin modelləri tapılmışdır ki, onların da bu tip kiçikölçülü təkərləri vardır [36, c. 98-101; 40, c. 15].

Sarıtəpədən e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid edilən təkər modelləri ilə yanaşı gil qabların çiyin hissələrinə yapışdırılmış dörd və səkkizbarmaqlı təkər təsvirləri də məlumdur [30, s. 34-35].

Şək. 3. Sarıtəpə yaşayış yerindən tapılmış gil manqallar

Gil manqallar müxtəlif formalıdır. Onların, demək olar ki, hamısının içərisində kül qalığı aşkar edilmişdir. Formaca müxtəlif olmalarına baxmayaraq onların hamısı bir məqsədlə istifadə olunmuşdur [8, s. 146-147; 17]. Manqallar əsasən kvadrat və oval formalı olub, ağız kənarı üçbucaq şəkilli çıxıntılıdır (şəkil 3). Birincilərin ortası oval formada kəsikdir və oval hissənin kənarları çəp batıqlarla naxışlanmışdır (şəkil 3: 2). İkinci qrupa aid olan

bəzi manqalların divarının yuxarisından kiçik, dairəvi deşik açılmışdır. Üçüncü qrupa aid olan manqalların ağız kənarlarının üçbucaq şəklində düzəldilməsində məqsəd onların ağızlarının kənarına qab qoymaq olmuşdur [15, p. 248; 17, p. 70-89]. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin inkişaf etmiş və son mərhələlərində manqallar əsasən dördkünc və oval formalarda olmuşdur (*şəkil 3: 3-4*). Onların ortasında rast gəlinən deşik isə manqala yığılan külü asanlıqla təmizləməyə xidmət edirdi. Bu cür gil manqallara Sarıtəpədə [29, s. 90], Yastıtəpədə [26, s. 145-147; 27], Üçtəpədə [38, c. 117-118, рис.15] və Ağdam ərazisindəki e.ə. II minilliyə aid olan Üzərliktəpə yaşayış yerində [43, c. 85, рис. 15] də rast gəlinmişdir. V.H.Əliyev qeyd edir ki, Azərbaycanın ilk tunc dövrü abidələrində alçaq divarlı, dairəvi formalı (tava şəkilli) gil qablara təsadüf olunmuşdur ki, bunlar da çox böyük ehtimalla gil manqal kimi istifadə olunmuşdur [4, s. 120]. Tədqiqatçı Babadərvişdə son tunc-ilk dəmir dövrünə aid yaşayış yerində aşkar edilmiş bəzi manqalların nə məqsədlə istifadə edilməsi haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürür. Onun qənaətinə əsasən iri ocaq qurğusu olan evlərin içərisində və onlardan kənarda təsadüf edilən gil manqallar qış fəslində evin içərisindəki ocağın üzərinə qoyulmuş [17]. Onların ortasındakı deşik isə alovun yuxarıya qalxması üçün imiş. Ocaqda köz yarandıqdan sonra isə belə manqalların üzərinə içərisində xörək olan qab qoyulur və isti hala gətirilirdi. İsti aylarda isə belə manqallar həyətlərdə ocaqlarla birlikdə istifadə olunurdu. V.S.Sorokin və K.X.Kuşnaryova bu manqallardan çörək bişirmək [43, c. 83, рис. 16], A.A.İessen isə ocaq və kürəsiz evləri isitmək üçün düzəldildiyini yazırlar [38, рис. 118]. Fikrimizcə, gil manqalların hazırlanmasında əsas məqsəd onların təyinatı üzrə istifadə olunması - yəni burada yemək isitmək, ət bişirmək olmuşdur. Amma, onlardan evləri qızdırmaq üçün istifadə olunması faktı da istisna deyildir.

Azərbaycan ərazisində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid *gil möhürlərin və pintaderlərin* indiyədək ən çox tapıldığı yaşayış yeri Sarvantəpə abidəsidir (*şəkil 4*). Sarvantəpə yaşayış yerindən indiyədək 41 ədəd gil möhür-pintader aşkar edilmişdir [47, c. 79]. Sarvantəpə möhürlərinin əksəriyyəti təmiz gil tərkibli olub, sabit temperaturda bişirilmişdir. Möhürlərin böyük əksəriyyəti boz və qonur rəngdədir. Bəzi möhürlərin səthi, əsasən dəstək hissələri yaxşı cilalanmışdır. Bir ədəd möhür gildən hazırlansa da bişirilməmişdir və keyfiyyətsiz halda qalmışdır. Bu möhür 3№-li təsərrüfat quyusunun içindən tapılmışdır. Ümumiyyətlə, gil möhürlərin tapıldığı dərinliklərdə elə bir qanunauyğunluq nəzərə çarpmır. Yaşayış yerində müxtəlif dərinliklərdən tapılan gil möhürlər və pintaderlər əsasən təsərrüfat quyuları və iri təsərrüfat küpləri içindən, ocaq qurğuları, yaşayış yerindən tapılmış kiçikölçülü dulus kürəsi, dərin yanmanın iz buraxdığı ocaq yerləri yanındakı kül qarışıq torpaqdan tapılmışdır [47; 44, c. 141).

Şək. 4. Sarvantəpə yaşayış yerinin gil möhür və pintaderləri

İşlək hissənin formasına görə Sarvantəpə möhürləri və pintaderləri içərisində dairəvi formalılar üstünlük təşkil edir. Kiçikölçülü, düzbucaqlı formalı möhürlər çox azdır. Təmiz gil tərkibli olub, keyfiyyətli hazırlanmış və sabit temperaturda bişirilmiş dairəvi möhürlərin əksəriyyəti boz rənglidir [15, p. 247-248]. Dairəvi möhürlərin dəstək hissələri bəzən uzun olur və piramidal formada işlək səthə birləşir (şəkil 4). Dəstək hissəsi ilə birlikdə dairəvi möhürlərin uzunluğu 8-12 sm arasında, işlək hissələrin diametrləri isə 6-12 sm arasında dəyişir. İri ölçüləri ilə seçilən pintaderlərin böyük əksəriyyəti isə möhürlərdən fərqli olaraq düzbucaqlı formadadır. Düzbucaqlı pintaderlərdə dəstək hissə işlək səthə nisbətən qısadır. Dəstək hissədə az hallarda dəşik yeri də (çox ehtimal ki, ip keçirmək üçün) vardır. Düzbucaqlı pintaderlərdə işlək səth 10-16 sm olub dəstək hissələri 8-12 sm arasındadır. Düzbucaqlı formaya malik olan Sarvantəpə möhürləri əsasən böyük ölçülü pintaderlərdir. Üzərindəki təsvirlər isə əksəriyyəti baxımından svastika təsvirləridir [46, c. 276; 47]. Sadə, qarışıq, labirint çox az hallarda isə ziqzaqlı svastika təsvirləri pintaderlərin üzərində dərin kanallar (kanalların dərinliyi bəzən 2,5 sm-ə çatır) açılmaqla hazırlanmışdır.

Sarvantəpə yaşayış yerindən tapılmış *iy başlıqları* formasına görə iki çürdür: yastı formalı dairəvi *iy başlıqları* və piramida formalı dairəvi *iy başlıqlar*. Ölçülərinə görə ağ rəngli əhəngdaşı materialından hazırlanmış *iy başlıqlar*ından qətiyyənlə seçilmirlər. Onların diametrləri 3-6 sm arasındadır. *İy başlıqları* Sarvantəpənin qədim sakinlərinin toxuculuq təsərrüfatı haqqında məlumat verir.

Sarvantəpədən tapılmış arxeoloji materialların müqaisəli təhlili onların dövrü, xüsusiyyətləri, istifadə funksiyaları və digər paralel məsələlər yaşayış yeri haqqında bəzi mülahizələr yürütməyə imkan verir. Bu baxımdan keramika materialı daha çox məlumat ifadə edir. Təsvir və müşahidə etdiyimiz gil qab qırıqlarının təmsil etdiyi formalar öz oxşarlarını Gəncə-Qazax bölgəsinin son tunc-ilk dəmir dövrü abidələrindən məlum olan keramikalar içərisində tapır [6, s. 29-40; 19, s. 172-174]. Sarvantəpədə çox rast gəlinən boz və açıq-qırmızı rəngli, ortahəcmli təsərrüfat küplərini təmsil edən qırıqlar bu cəhətdən daha səciyyəvidir. Belə küplərə bölgədə Sarıtəpə, Babadərviş, Yastıtəpə, Qarahəsənli, Mollamey yaşayış yerlərində, Şəmkirçay və Zəyəmçay hövzələrinin həmdövr abidələrində daha çox təsadüf edilmişdir [12; 13; 14]. Bu abidələrin demək olar ki, hamısında belə keramika nümunələrinin tapıldığı təbəqə e.ə. I minilliyin I yarısına aid edilir. Təsərrüfat küplərinin, irihəcmli küpələrin və başqa gil qabların üzərində daha çox təsadüf edilən bəzək elementləri - çərtmə, çəpinə kəsmə, batıq kanalvari, enli qabarıq kəmərvəri, cızma və sünbülvari kəsmə naxışlarla bəzədilmiş qurşaqlar ilk dəmir dövründə Azərbaycan və ümumilikdə Cənubi Qafqaz ərazisinin məlum abidələrinin keramikası üçün səciyyəvi bəzəklərdəndir. Belə bəzək elementlərinin e.ə. VI-V əsrlərdə tədricən aradan çıxması artıq məlumdur [21, s. 190-192].

Nəticə. Sarvantəpə yaşayış yerindən aşkar edilən gil məmulatı, xüsusilə də saxı qab nümunələri Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti üçün səciyyəvidir [46, c. 276]. Yaşayış yerindən tapılmış saxsı qab nümunələrinin analoqlarına Zəyəmçay, Şəmkirçay və Gəncəçay hövzələrində, Daşkəsən və Gədəbəyin daş qutularında və kurqan qəbirlərində, Həsənsu və Əziztəpə nekropollarında, Quşçu qəbiristanlığında, Daş Salahlı kurqanlarında, Avey dağındakı qədim yaşayış yeri və kurqan qəbirlərində, o cümlədən Sarıtəpə, Mollamey, Yastıtəpə, Töyrətəpə, Bozalqanlı yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılarda geniş rast gəlinmişdir [5; 9; 11, s. 47-52; 20; 22; 23; 24; 25; 32; 33; 34; 39; 41; 51]. Əldə edilən artefaktlar Gəncə-Qazax bölgəsinin son tunc-ilk dəmir dövr yaşayış yerləri üçün səciyyəvidir.

Yaşayış yerinin keramikasının xüsusiyyətləri və tipologiyası əsasında gil məmulatını son tunc-ilk dəmir dövrünün inkişaf etmiş və son mərhələsinə (e.ə. XIII-VIII) aid edə bilərik.

Sarvantəpə yaşayış yerində aparılan qazıntılar bölgənin tunc dövründə maddi mədəniyyətinin və əhali məskunlaşmasının problemli məsələlərini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətli olmuşdur. 1,8-2 m-lik mədəni təbəqənin öyrənilməsi burada tunc dövrünün sonu-erkən dəmir dövründə əhalinin təsərrüfat həyatı, sənətkarlığı, dini dünyagörüşünü və məşğuliyyətini aşkar etmək baxımından faydalıdır. Sarvantəpə yaşayış yerinin qazıntısı ilə Azərbaycanın şimali-qərb bölgəsinin, daha dəqiq desək orta Kür hövzəsinin həmdövr

abidələrinin arasındakı oxşarlıq müəyyən edilmiş, bu ərazilərdə məskunlaşmış tayfaların bir-birləri ilə sıx iqtisadi və mədəni əlaqələri sübut edilmiş və onların eyni etnik və mədəni birliyə aid olması müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. –Bakı, –Nafta-Press, –2002, –158 s.
2. Brown T.B. Excavations in Azerbaijan 1948. –London, –Publ. Murray, –1951, –279 p.
3. Burney C.A. The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan. Second Preliminary Report // İrag, – Vol. XXIV, –1961, –p. 28-94.
4. Əliyev V.H. Baba-Dərvişdə son tunc-ilk dəmir dövrü yaşayış yerləri // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, –VIII cild. –Bakı, –Elm, –1976, –s. 104-130.
5. Hüseynov M.M., Nəcəfov Ş.N. Həsənsu nekropolunda arxeoloji qazıntılar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, –№1, –2013, – s. 100-106.
6. Xəlilov C.Ə. Qazax rayonunun Qazaxbəyli kəndi yaxınlığındakı qədim qəbristanlıq haqqında // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), –№2, –1958, –s. 29-40.
7. Qaziyev S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, –IV cild. –Bakı, –Elm, –1962, –s. 140-170.
8. Muradova F.M., İsmayilov Q.S. Azərbaycan ərazisində “Kür-Araz mədəniyyəti”nə aid ocaq qurğuları // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), –№2, – 1971, –s. 146-148.
9. Muradova F.M. Qazax rayonunun tunc dövrü abidəsi (Nadirbəy təpəsi) // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, –VI cild. –Bakı, – Elm, –1965, –s. 51-58.
10. Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. –Bakı, –Elm, –1979, –118 s.
11. Muradova F.M., Nərimanov İ.H. Yastıtəpə qədim yaşayış yeri // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, –VII cild. –Bakı, –Elm, –1973, –s. 46-55.
12. Müseyibli N.Ə., Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolu. –Bakı, –Elm və Təhsil, –2019, – 424 s.
13. Müseyibli N.Ə., Nəcəfov Ş.N., Hüseynov M.M. Tovuzçay nekropolu. –Bakı, –Elm və təhsil, –2021, –347 s.
14. Müseyibli N.Ə. Tavatəpə son tunc-ilk dəmir dövrü yaşayış məskəni haqqında // 2006–2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. –Bakı, –Nafta-Press, –2007, –s. 46-48.
15. Najafov Sh.N. The Khojaly-Gedabay cultural site-the Sarvantepe settlement // Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии (неолит-поздняя бронза)- посвящается 90-летию известного археолога, члена-кор. НАНА И.Г. Нариманова (1927-2006). Ред.-сост. Н.А.Мусейбли. –Баку, –2017, –p. 240-264.
16. Najafov Sh.N. Zoomorphic ceramics of the Sarvantepe settlement // Қазақстан археологиясы. –№4 (26), –2024, –p. 63-80. –doi.org/10.52967/akz2024.4.26.63.80
17. Najafov Sh.N. Ceramic braziers found at the Bronze Age monuments of Azerbaijan // The Lower Volga Archaeological Bulletin. –Том 24, –№1, –2025, –p. 70-89. – doi.org/10.15688/nav.jvolsu.2025.1.3
18. Nəcəfov Ş.N., Hacılı Z.C. Yastıtəpə son tunc-ilk dəmir dövrü yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntıların yekunları // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2011. –Bakı, – 2012, –s. 196-206.
19. Nəcəfov Ş.N. Qazax arxeoloji ekspedisiyasının Sarvantəpə yaşayış yerində apardığı qazıntılar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2012. –Bakı, –2013, –s. 169-175.

20. Nəcəfov Ş.N. Qazax rayonu ərazisində yeni arxeoloji tədqiqatlar (Əziztəpə son tunc-erkən dəmir dövrü abidəsinin arxeoloji tədqiqinin yekunları) // Sosial Elmlər (AMEA), –№1, –2021, –s. 131-143.
21. Nəcəfov Ş.N. Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində qədim mədəniyyət izləri (2009-2011-ci illərdə Qazax və Ağstafa rayonları ərazisindəki tunc dövrü yaşayış yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri əsasında) // Geostrategiya, –№02 (08), –2012, –s. 70-74.
22. Nəcəfov Ş.N. Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində 2015-2016-cı illərdə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işlərinin yekunları // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2015-2016. –Bakı, –2017, –s. 336-343.
23. Nəcəfov Ş.N. Sarıtəpədə 2013-cü ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2013-2014. –Bakı, –2015, –s. 176-182.
24. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə Orta Kür hövzəsinin əhali məskunlaşması (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) // Azərbaycan arxeologiyasına dair tədqiqatlar (Q.Qoşqarlının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu). Red.: t.e.d., prof. N.Ə.Müseibli. –Bakı, –2019, –s. 94-103.
25. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə sosial-iqtisadi inkişaf və əhali məskunlaşması problemi (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) // Azərbaycan arxeologiyası, –cild 22, –№1, –2019, –s. 69-77.
26. Nəcəfov Ş.N. Yastıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar (Ağstafa rayonu) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2012. –Bakı, –2013, –s. 186-193.
27. Nəcəfov Ş.N. Yastıtəpə yaşayış yerinin gil məmulatı // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, –№2, –2014, –s. 57-68.
28. Nərimanov İ.H., Xəlilov C.Ə. Sarıtəpə arxeoloji qazıntıları (1956-cı il) // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, –IV cild. –Bakı, –Elm, –1962, –s. 6-67.
29. Nərimanov İ.H. 1960-cı ildə Sarıtəpədə arxeoloji qazıntılar (Qazax rayonu) // Tarix İnstitutunun Əsərləri, –XIV cild, –Bakı, –Elm, –1963, –s. 81-98.
30. Nərimanov İ.H. Sarıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar (1956-57-ci illər) // Az. SSR EA Xəbərləri, –№3, –1959, –s. 8-12.
31. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV - b.e. III əsrləri). Bakı, –Elm, –1982, –157 s.
32. Rüstəmov C.N., Muradova F.M. Daş Salahlı kurqanları // Azərbaycan arxeologiyası, –cild 17, –№1, –2014, –s. 25-34.
33. Rüstəmov C.N., Nərimanov İ.H. Avey dağında qədim yaşayış yeri və kurqan qəbirləri // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, –VI cild. –Bakı, –Elm, –1965, –s. 44-50.
34. Rüstəmov C.N. Töyrətəpədə kəşfiyyat qazıntısı // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, –VI cild. –Bakı, –Elm, –1965, –s. 15-31.
35. Абибуллаев О.М. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. –Баку, –Элм, –1982, –315 с.
36. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (эпохи энеолита и бронзы). –Баку, –Элм, –1959, –191 с.
37. Бунятов Т.А., Гусейнов М.М. Результаты археологических поездок в Акстафинский и Казахский районы в 1955 г. // Труды музея истории Азербайджана, том II. –Баку, –1957.
38. Иессен А.А. Поселение Уч-тепе (1958-1960 гг.) // МИА ССР, –№125, –1965, –с. 95-120.
39. Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш (III тысячелетие до н.э.). –Баку, –Элм, –1977, –104 с.
40. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре // МКА, том I. –Баку, –Элм,

–1949, –с. 9-49

41. Кесаманлы Г.П. Случайные находки эпохи раннего железа из Казахского района // Известия АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), –№3, –1981, –с. 61-68.
42. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети. Опыт периодизации памятников. Тбилиси, Изд-во АН Груз. ССР, –том I, –1941, –231 с.
43. Кушнарева К.Х. Новые данные о поселении Узерлик-Тепе около Агдама // МИА СССР, –№125, –1965, –с. 15-87.
44. Мунчаев Р.М. Древнейшая история Северо-Восточного Кавказа // МИА СССР, – №100, –1961, –121 с.
45. Наджафов Ш.Н. Археологические раскопки на поселении Сарван-тепе (Рус-тепе) в 2009-2010 гг. // Tarix və onun problemləri, –№2, –2011, –с. 291-300.
46. Наджафов Ш.Н. Археологическое исследование древнего поселения Сарвантепе в 2009-2014 гг. / Актуальная археология 4: комплексные исследования в археологии. Тезисы меж. научной конф. молодых ученых. –РАН ИИМК, –СПб, 2-5 апреля –2018 г., –с. 275-278.
47. Наджафов Ш.Н. Глиняные печати-пинтадеры из поселения Сарвантепе // Поволжская археология, –№1 (43), –2023, –с. 76-91. – doi.org/10.24852/pa2023.1.43.76.91
48. Наджафов Ш.Н. Краткие сведения об археологических раскопках в древнем поселении Ястытепе // Этносоциум и межнациональная культура, –№7 (49)1, сентябрь 2012, – с. 84-94.
49. Наджафов Ш.Н. Фактор естественно-географические условия среды обитания населения бассейна среднего течения реки Куры в эпоху бронзы // Вестник БГУ (серия гуманитарных наук), –№4, –2019, –с. 138-146.
50. Нариманов И.Г., Исмаилов Г.С. Акстафачайское поселение близ г. Казаха // СА, – №4, –1962, –с. 149-157
51. Нариманов И.Г. Некоторые данные о древнем поселении в окрестностях г. Казаха (Азербайджанская ССР) // КСИИМК, –вып. 70, –1957, –с. 138-142.
52. Петросов М.З. Об изучении исторических памятников Казахского района Азербайджанской ССР // Изв. АН Азерб. ССР, –том VIII, –1952, – с. 43-50.
53. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья: с древнейших времен до первого тысячелетия до н.э. Курс лекции. –Л.: –Изд-во ЛГУ, –1949, –136 с.

ГЛИНЯННЫЕ ИЗДЕЛИЯ ПОСЕЛЕНИЯ САРВАНТЕПЕ

Шамиль Н. НАДЖАФОВ

РЕЗЮМЕ

Поселение Сарвантепе (Рус-тепе) расположено в Казахском районе село Чайлы. Впервые этот памятник и материалы с него были зафиксированы М.М.Гусейновым и Т.А.Буниятовым и внесены в реестр.

В 2009 г. на памятнике были начаты комплексные археологические исследования. За период с 2009-2013 и 2020-2023 гг. общая площадь исследованного раскопа составила 300 м².

Обнаруженные на памятнике керамические изделия состояли из больших и средних размеров фрагментов хозяйственных сосудов серого и коричневого цветов. Из частей (венчики, тулово) черного цвета глиняных сосудов типа котлы, частей

мангалов светло-желтого и светло-красного цветов, малых сосудов коричневого и серого цветов, а также фрагментов узкогорлых кувшинов с ручкой и без ручки, мисок, кувшины, плоских тарелок, сковородок, кружек, чашек, кружек с узким горлом, больших подносов. Все тулово орнаментировано геометрическими узорами и насечками. Вероятно, всего обнаруженная на Сарвантепе керамика являлась хозяйственной посудой.

Аналоги обнаруженной на Сарвантепе керамики встречается среди образцов керамики Ходжалы-Кедабекской культуры, а именно в бассейнах реки Заямчай, Шамкирчай и Гянджачай, в том числе на памятниках Сарытепе, Ястытепе, Молламей, Оджагтепе, Ангуттепе, могильнике Газахбейли и др.

В целом специфика и типология керамики с поселения Сарвантепе относятся к эпохе поздней бронзы-раннего железа (XIII-VIII вв. до н.э.).

Ключевые слова: Газах, Сарвантепе, Ходжалы-Кедабек, керамика, эпоха поздней бронзы-раннего железа, поселения

THE CERAMICS OF SETTLEMENT SARVANTEPE

Shamil N. NAJAFOV

SUMMARY

Settlement Sarvantepe located in the Chayli village of Kazakh region. First, this monument and materials from it were recorded and M.M. Huseynov T.A. Bunyadov and entered into the registry.

In 2009, the monument was initiated comprehensive archaeological research. During the period from 2009-2013 & 2020-2023 years the total area of the excavation was investigated 300 m².

Found on the monument pottery consisted of large and medium-sized fragments economic vessels gray and brown colors. Of parts (beaters, the torso) black cauldron type of clay vessels, parts barbecue light yellow and light red color, small vessels brown and gray, as well as fragments of narrow-necked jars with or without a handle, bowls, cauldrons, flat plates, pans, mugs, cups, mugs narrow neck, large trays. All ornamented with geometric patterns and cuts. Probably just found on pottery was Sarvantepe economic utensils.

Analogues detected on Sarvantepe ceramic pottery found among samples Khojaly-Gadabay culture, namely in the river basins Zayamchay, Shamkirchay and Ganjachay for including monuments Saritepe, Yastitepe, Mollamey, Ojagtepe, Anguttepe, burial Khazakhbeyli.

Overall specificity and typology of pottery from the settlement Sarvantepe include the Late Bronze-Early Iron Age (13th-8th century BC).

Keywords: Kazakh, Sarvantepe, Khojaly-Gadabay, the ceramic, Late Bronze-Early Iron age, settlement

**ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНО-АМЕРИКАНСКИХ
ОТНОШЕНИЙ КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВЕКОВ
В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ:
ЭТАПЫ, ПРОБЛЕМЫ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ**

Баламирза А. МАМЕДЛИ*

В статье осуществляется комплексный историографический анализ трудов азербайджанских учёных, посвящённых Азербайджано-Американским отношениям в конце XX – начале XXI веков, в рамках которого впервые предлагается и обосновывается периодизация изучаемой проблемы в азербайджанской историографии, выделяются три условных этапа, анализируются характерные особенности каждого этапа, выявляются концептуальные подходы и ограниченные черты исследований. На основе проблемно-хронологического, сравнительного и системного методов рассматриваются труды, посвящённые различным аспектам Азербайджано-Американских отношений, включая политико-дипломатическое взаимодействие, вопросы энергетической и региональной безопасности, роль США в урегулировании Армяно-Азербайджанского конфликта, а также влияние глобальных факторов на внешнюю политику Азербайджана. Особое внимание уделяется эволюции интерпретационных моделей в азербайджанской историографии – от преимущественно описательных и нарративных работ раннего периода к более аналитическим исследованиям последующих этапов. В результате делается вывод о поступательном развитии и качественном усложнении отечественной историографии проблемы при сохранении ряда тематических и методологических лакун, преодоление которых представляет собой перспективное направление дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: Азербайджан, США, двусторонние отношения, внешняя политика, региональная безопасность, историография.

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.04.3018>

Введение. Сбалансированные отношения с США, которые рассматриваются как один из ключевых центров силы в современном мире, являются одним из приоритетных направлений внешней политики Азербайджанской Республики. Важнейшим фактором, обуславливающим как практическую значимость, так и необходимость детального научного изучения Азербайджано - Американских отношений, является исключительное место, влияние и уникальные особенности США в

*Докторант Бакинского Государственного Университета;
balamirzamammadli@gmail.com; ORCID ID: 0009-0007-4506-4840

системе международных отношений. США, административно состоящие из 50 штатов и Федерального округа Колумбия, являясь третьей по величине страной мира по площади (9,8 млн км²) и численности населения (около 340 млн человек), в настоящее время рассматриваются как единственная сверхдержава, обладающая высокоразвитым военным, политическим, экономическим, научно-техническим и технологическим потенциалом, а также значительным геополитическим влиянием в глобальном масштабе. На долю США приходится более 30 % мировых расходов на научные исследования и разработки, около четверти мирового ВВП и свыше трети совокупных мировых военных расходов. Так, только в 2020 году США направили почти 721 млрд долларов на научные исследования и технологические инновации. В 2024 году мировой номинальный ВВП превысил 111 трлн долларов, при этом глобальные военные расходы составили около 2,7 трлн долларов, из которых 997 млрд долларов, или 37 %, пришлись на США. Обладая сетью из примерно 800 военных баз, расположенных более чем в 80 странах мира, США располагают военным потенциалом, масштабы и стоимость которого сопоставимы с бюджетами целых регионов. Например, стоимость лишь двух стратегических бомбардировщиков B-2 «Spirit» превышает бюджеты десятков малых государств. В этой связи вопросы, связанные с ролью и политикой США, неизменно находятся в центре внимания историков, политологов, экономистов, военных экспертов и представителей других научных дисциплин. В данном контексте история Азербайджано-Американских отношений представляет собой одну из актуальных и недостаточно изученных проблем отечественной историографии, требующую комплексного анализа с учётом как внешнеполитических реалий, так и эволюции научных подходов. Для определения уровня изученности проблемы взаимоотношений Азербайджанской Республики и США в отечественной историографии прежде всего необходимо осуществить систематизацию исследований, посвящённых данной тематике. Историография проблемы характеризуется наличием значительного фактического материала: азербайджанскими историками проделана существенная исследовательская работа, а со временем в научный оборот были введены новые источники и документальные материалы. С учётом специфики постсоветского этапа развития исторической науки, тематической направленности исследований, жанровых особенностей (академических, аналитических, публицистических и т.д.) научных работ, а также используемых методологических подходов, этапы изучения Азербайджано-Американских отношений в Азербайджанской историографии могут быть условно выделены следующим образом: 1) начальный этап

– 1990-е годы; 2) этап становления – 2000-е годы; 3) этап развития – с 2010-х годов.

Начальный этап изучения проблемы. На начальном этапе, хронологические рамки которого охватывают конец XX века, научный интерес к проблеме азербайджано-американских отношений оставался ограниченным, в историографическом поле преобладали публицистические публикации. К числу ранних работ данного периода относятся, в частности, статьи Х.Пашаева – первого чрезвычайного и полномочного посла Азербайджанской Республики в США. Его статьи можно рассматривать как первые повествования, отражающие первоначальные представления о современных Азербайджано-Американских отношениях [42]. Во второй половине 1990-х годов, с появлением исследований таких азербайджанских историков, как М.Гасымлы, Э.Насиров, Т.Гаффаров, С.Гандилов, А.Аббасбейли и других, в отечественной историографии начали формироваться ранние научно-теоретические и концептуальные подходы к изучаемой проблеме. В работах указанных авторов освещались ключевые вопросы установления первых дипломатических контактов между Азербайджанской Республикой и США, признания государственной независимости Азербайджана, развития экономического сотрудничества, а также трудностями, возникавшими в двухсторонних отношениях. Источниковая база данных исследований в значительной степени опиралась на материалы периодической печати.

Среди первых работ в отечественной историографии, посвящённых анализу внешнеполитической стратегии независимого Азербайджана, особого внимания заслуживает труд Р.Ф.Мустафаева «Азербайджанская государственность: на пути к пониманию себя и мира», опубликованный в 1995 году. Несмотря на то, что данная работа не носит строго исторического характера, она отражает экспертную оценку механизмов развития Азербайджано-Американского сотрудничества, характерных для середины 1990-х годов. Автор предлагает концептуальную модель, обозначенную им как «возможный механизм реализации Азербайджано-Американских отношений», что имеет определённую научную ценность для понимания проблемных аспектов двусторонних связей в период их становления [36, с.148-156].

Значительным вкладом в изучение данной проблематики стала работа члена-корреспондента НАНА Мусы Гасымлы «Азербайджан в системе международных отношений: 1991-1995», опубликованная в 1996 году. Указанный труд является первым обобщающим научным исследованием, в котором Азербайджано-Американские отношения получили системное освещение. В частности, глава IV, посвящённая процессу становления Азербайджана как нового субъекта междуна-

родного сообщества после восстановления независимости, полностью сосредоточена на анализе первых этапов взаимоотношений с США. Подчёркивая сложность и ответственность научного анализа внешне-политических процессов, автор справедливо отмечает: *«Социально-политическая наивность и популизм здесь недопустимы, поскольку внешняя политика связана с интересами государства и требует серьёзного, объективного, научного подхода»* [46, с. 10]. Одновременно он указывает на предварительный характер собственных выводов, подчёркивая, что всесторонняя научная оценка места Азербайджана в системе международных отношений будет дана историками и политологами в будущем [46, с. 10]. Этот тезис представляется дальновидным, особенно с учётом объективных ограничений источниковой базы рассматриваемого периода. Тем не менее автору удалось сформулировать аргументированную позицию относительно ключевых особенностей развития отношений между независимым Азербайджаном и западными государствами. В последующей работе «Внешняя политика Азербайджана (концептуальные вопросы)», опубликованной годом позже, данные отношения рассматриваются уже с более чётко выраженных научно-концептуальных позиций [47, с. 56-67]. Таким образом, в отечественной историографии конца 1990-х годов были предприняты первые серьёзные шаги к научному осмыслению данной проблематики.

Важное место в историографическом наследии начального этапа занимает также труд историка Т.Б.Гаффарова «История Азербайджана (80-90-е годы XX века)», опубликованный в 1997 году. В первой главе работы анализируются такие ключевые исторические процессы, как распад Советского Союза, национально-освободительное движение и восстановление государственной независимости Азербайджана, тогда как вторая глава посвящена Карабахской войне, политическому кризису в республике, возвращению Гейдара Алиева к власти по настойчивому требованию народа, установлению политической стабильности и формированию основ успешной внешней политики. В рамках данного анализа автор неоднократно обращается к вопросам взаимоотношений с США, рассматривая их в контексте внешнеполитического курса президента Г. Алиева [44, с. 70-73].

Одной из первых обобщающих работ, посвящённых проблеме, стал труд д.и.н. А.М.Гасанова «Азербайджан-США: от непонятных отношений к стратегическому партнёрству», опубликованный в 1997 году [22]. В данной работе историк рассматривает широкий круг вопросов, включая сложности, возникшие в ходе первых попыток выстраивания сотрудничества между США и Азербайджанской Республикой, процесс постепенного сближения сторон и переломные момен-

ты в двусторонних отношениях, а также значение первого официального визита президента Гейдара Алиева в США. Продолжая исследование данной проблематики, автор опубликовал монографию годом позже. Хронологически рамки монографии охватывают период 1991-1996 гг. Однако здесь анализ некоторых аспектов первых взаимодействий Азербайджанской Республики с США носит ограниченный характер. Например, оценивая 907-й поправку к «Акту о поддержке свободы», принятый Конгрессом США в 1992 году, автор только акцентирует внимание на некомпетентности внешнеполитического курса азербайджанского руководства и другие факторы либо затрагиваются фрагментарно, либо вообще остаются вне рамок анализа [23, с. 148]. Безусловно, нестабильный и несистемный характер внешней политики Азербайджана в тот период сыграл значительную роль в формировании неблагоприятного фона. В то же время представляется методологически важным учитывать и иные факторы, оказавшие заметное влияние на принятие и длительное сохранение в силе 907-й поправки. К ним относятся активная деятельность армянского лобби и диаспоры в США, достигшая наибольшей интенсивности в конце XX века, безразличное отношение части американских законодателей к специфике конфликта, а также фактор двойных стандартов во внешнеполитической практике США. Игнорирование данных факторов существенно сужает объяснительный потенциал анализа. В противном случае трудно объяснить, почему 907-я поправка сохраняла своё действие на протяжении длительного времени и почему в 1999-2013 годах США оказали финансовую помощь непризнанной «Нагорно-Карабахской Республике» под предлогом «гуманитарных целей» на сумму около 70 млн долларов [16, с. 175].

Первой монографической исследовательской работой в отечественной историографии, направленной на всестороннее изучение Азербайджано-Американских отношений, стал труд профессора Эльмана Насирова «Азербайджано-Американские отношения (1991-1997 гг.)», опубликованный в 1998 году [39]. Монография привлекает внимание наличием отдельных глав, посвящённых анализу политических, экономических, культурных и гуманитарных аспектов взаимодействия между двумя государствами, а также развёрнутым исследованием факторов, определявших динамику развития двусторонних отношений. Автор осуществил поэтапный анализ эволюции отношений в рамках рассматриваемого хронологического периода, уделяя внимание как позитивным тенденциям, так и проблемным аспектам, препятствовавшим углублению сотрудничества. Несмотря на объективные ограничения источниковой базы, данная работа отличается высоким уровнем

научной аргументированности и достоверности.

Заслуженный деятель науки С.Т. Гандилов в своей научной статье «Основные направления внешней политики Азербайджана (июнь 1993-1997 гг.)», опубликованной в 1998 году, рассматривал отношения с США как одно из ключевых направлений внешней политики Азербайджанской Республики. По справедливому выводу автора, расширение взаимодействия с единственной сверхдержавой современного мира с первых дней восстановления независимости являлось объективной необходимостью и требовало активной дипломатической деятельности, направленной на формирование доверительных отношений. Как подчёркивает исследователь: *«Страна, играющая решающую роль в мировой политике, могла оказать существенное влияние на судьбу молодой независимой республики, стремившейся к построению светского государства и столкнувшейся с крайне сложными внутренними и внешними вызовами»* [49, с. 62]. С этих позиций автор интерпретирует подписание «Контракта века» и первый официальный визит президента Гейдара Алиева в Соединённые Штаты как наиболее значимые и определяющие шаги в процессе становления двусторонних отношений.

Значительный вклад в историографию начального этапа проблемы внёс также труд доктора исторических наук, профессора А.Н.Аббасбейли «Азербайджан в современную эпоху». Работа в целом охватывает основные направления внешней политики Азербайджана в постсоветский период, при этом особого внимания заслуживает подраздел второй главы – «Азербайджано-Американские отношения: текущее состояние и перспективы» [1, с.78-86]. В данном разделе автор последовательно анализирует ключевые аспекты двусторонних отношений – от признания независимости Азербайджанской Республики США до перспектив расширения сотрудничества. В частности, рассматриваются вопросы, связанные с «поправкой Керри», продвижением в Конгрессе инициатив, отвечающих интересам Азербайджана (предложения Лихи и Де Консини, проекты Пенни и Хелмса), «поправкой Портера» и её отклонением, «поправкой Вильсона», а также подчёркивается значение официального визита президента Г. Алиева в США для укрепления двусторонних связей.

Государственный советник Азербайджанской Республики по вопросам внешней политики Вафа Гулузаде в своей работе «Горизонты будущего», опубликованной в 1999 году, рассматривал Азербайджано-Американские отношения с позиций непосредственного участника дипломатических процессов того времени. Данный труд стал одним из первых аналитических текстов, способствовавших появлению элементов концептуального осмысления проблемы в отечественной

историографии. Автор начинает работу с характеристики ведущей роли США и их союзников в формировании нового мирового порядка, отмечая: *«Развитие цивилизации в XX веке привело человечество к совершенно новой эпохе... Народы и страны разгромленных фашистских и тоталитарных режимов один за другим объединяются под знаменем демократии. Знаменосцем этой новой идеологии являются США и Европа, объединённые в военно-политический союз под названием НАТО»* [51, с. 3]. Данные положения во многом перекликаются с концепцией «конца истории», выдвинутой американским политическим философом Ф. Фукуямой в период завершения холодной войны. В своей работе «Конец истории и последний человек» Фукуяма рассматривал окончание эпохи идеологических противостояний и распространение либеральной демократии западного образца в сочетании с рыночной экономикой как универсальную и рациональную модель общественного развития [60]. Рассмотрение В.Гулузаде сотрудничества и стратегического сближения с США и возглавляемым ими военно-политическим альянсом в контексте укрепления суверенитета независимого Азербайджана свидетельствует о его концептуальной близости к данным идеям. В частности, автор подчёркивает: *«Что касается Азербайджана, мы рассматриваем США и НАТО как прогрессивные дружественные силы. Само их существование является моральной опорой суверенитета и независимости нашей страны»* [51, с. 8]. При этом, утверждая, что успешное взаимодействие с США и НАТО способно вселить надежду на восстановление территориальной целостности Азербайджана, В. Гулузаде одновременно проявляет сдержанный скептицизм в отношении возможности их прямого вмешательства в процесс прекращения армянской оккупации, демонстрируя тем самым достаточно взвешенную и дальновидную позицию. В целом данная работа, насыщенная личными оценками, субъективными суждениями и политическими прогнозами автора, представляется целесообразным рассматривать прежде всего как источник личного происхождения, отражающий взгляды одного из ключевых участников внешнеполитических процессов 1990-х годов.

Этап становления. В 2000-х годах рост научного интереса к изучению Азербайджано-Американских отношений, интенсификация исследований в академической среде, начало систематического анализа и интерпретации проблем, связанных с внешней политикой, энергетической безопасностью и геополитической динамикой, а также активное вовлечение университетских преподавателей и диссертантов в разработку данной тематики дают основания характеризовать это десятилетие как этап становления в отечественной историографии. Именно в

этот период впервые были защищены кандидатские и докторские диссертации, посвящённые Азербайджано-Американским отношениям, научные публикации приобрели более устойчивый, последовательный и непрерывный характер, расширился тематический диапазон исследований, а также была заложена научная основа для комплексного и всестороннего осмысления проблемы в историографии Азербайджана. Началом данного этапа может считаться защита кандидатской диссертации Э.Х.Насирова «Азербайджано-Американские отношения (1991-1997)», состоявшаяся в 2000 году на историческом факультете Бакинского Государственного Университета. В этой связи сам автор во введении к диссертации справедливо отмечает: *«Рассматриваемая проблема до сих пор не изучалась как самостоятельный объект исследования в историографии. Правда, в политической сфере предпринимались определённые шаги по анализу Азербайджано-Американских отношений в хронологических рамках 1993-1996 годов, однако данная проблематика не рассматривалась всесторонне»* [40, с. 5]. В данной исследовательской работе, состоящей из введения, трёх глав и заключения, основное внимание уделяется роли США в трансформационных процессах, происходивших в Азербайджане в 1990-е годы, а также институциональным аспектам межгосударственного взаимодействия, включая развитие механизмов сотрудничества через официальные государственные структуры (посольства, министерства, межправительственные и международные организации).

Характерной чертой 2000-х годов в историографии рассматриваемой проблемы стало появление первых исследовательских работ, направленных как на комплексное осмысление, так и на анализ отдельных, специфических аспектов Азербайджано-Американских отношений. Именно в этот период обозначился переход от общих описательных подходов к более дифференцированному и тематически специализированному изучению двусторонних связей. В кандидатской диссертации Х.З.Гаджиевой «Ведущие западные государства и НАТО во внешней политике Азербайджанской Республики (1991-1995)» исследуется процесс формирования и развития отношений Азербайджана с США, западноевропейскими государствами и возглавляемым ими военно-политическим альянсом, а также анализируется влияние нефтяного фактора на данные процессы [21]. В диссертационном исследовании У.И.Гусейновой «Азербайджанская Республика во внешнеполитических интересах США» Азербайджано-Американские отношения рассматриваются в контексте глобальных внешнеполитических приоритетов единственной сверхдержавы [58]. Автор, уделяя особое внимание постсоветским трансформациям во внешней политике США,

анализирует экономические и политические аспекты двусторонних отношений, а также инициативы Вашингтона по урегулированию Армяно-Азербайджанского конфликта. В разделе «Американская геополитика и азербайджанская дипломатия» докторской диссертации В.И.Абдуллаева комментируются ключевые вопросы двусторонних отношений в 1991-2000 годах, включая их геополитическое и стратегическое измерение [2, с. 125-151]. Объектом исследования диссертации Н.Р.Бадалбейли «Научно-культурные связи между Азербайджанской Республикой и США (90-е годы XX века)» впервые стала конкретная сфера двустороннего взаимодействия – научно-образовательное и культурное сотрудничество [55]. Автор также анализирует общие политические условия формирования и развития связей в области науки, образования и культуры. Особого внимания заслуживает диссертационная работа А.А.Башировой, в которой Азербайджано-Американские отношения в период 1991-2001 годов исследуются на основе материалов американской прессы, прежде всего газеты *The New York Times* [15]. Данное исследование стало заметным нововведением в отечественной историографии, поскольку впервые позволило систематически проследить отражение двусторонних отношений в средствах массовой информации ведущего западного государства.

Публикация монографических исследований, аналитически интерпретирующих многочисленные аспекты рассматриваемой проблемы в 2000-х годах, значительно обогатила отечественную историографию. В работах З. Алиева «Роль диаспор в международных отношениях» и «Мировые диаспоры» были затронуты ключевые вопросы, связанные с проблемой «907-й поправки», оказавшей существенное влияние на развитие Азербайджано-Американских отношений. В указанных трудах также подробно проанализирована роль армянской диаспоры в лоббировании инициатив, направленных против Азербайджанской Республики, в Конгрессе США [19, с. 118-139]. Первая глава двухглавной монографии «Социально-политические отношения во внешней политике Азербайджана», подготовленной А. Башировым и Г. Гамидовым и опубликованной в 2003 году, охватывает основные этапы становления и развития Азербайджано-Американских отношений со времени существования Азербайджанской Демократической Республики [14]. В работе А.М.Пириева «Политическая стратегия и национальная безопасность» рассматриваются основные направления внешнеполитической стратегии ведущих государств, включая США, а также проблемы обеспечения национальной безопасности [43]. Третья глава монографии посвящена анализу стратегического сотрудничества между Азербайджаном и США. В монографии Э.М.Насибова «Стратегические

интересы США и Турции в Кавказском геополитическом регионе и Азербайджанской Республике» Азербайджано-Американские отношения исследуются в контексте политических, экономических, геостратегических и военно-стратегических интересов Вашингтона в регионе [37].

Отдельное место в историографии заняли исследования, посвящённые внешнеполитическим аспектам участия США в процессе урегулирования Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта. В работе Ф.Исмаилова «Карабахский конфликт в контексте глобальной политики США», опубликованной в 2001 году, анализируются исходные геополитические условия конфликта, позиция США и дипломатические инициативы Вашингтона по его урегулированию [30]. В монографии Х.Мамедовой, вышедшей в свет в 2009 году, на более широком научно-теоретическом уровне исследуются посреднические инициативы США и их подход к вопросу территориальной целостности Азербайджана [33]. Указанные труды в совокупности играют важную роль в формировании целостного представления о политике США на Южном Кавказе.

Ряд обобщающих работ отечественной историографии начала XXI века также затрагивает проблематику Азербайджано-Американских отношений. В этой связи особого внимания заслуживает специальный том Национальной энциклопедии Азербайджана под названием «Азербайджан», подготовленный под председательством Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева [5]. В разделах «История» и «Внешняя политика» на основе обширного фактического материала рассматриваются сущность и основные цели внешнеполитического курса Азербайджанской Республики, вопросы нефтяной дипломатии, взаимодействие с ведущими мировыми державами. Определённый интерес представляет и статья в энциклопедическом словаре «Дипломатия», в которой анализируются политико-дипломатические отношения между Азербайджаном и США в 1991-2002 годах [18, с. 78-81]. В последнем томе семитомного издания «История Азербайджана» Азербайджано-Американские отношения рассматриваются как неотъемлемая составляющая процесса формирования и эволюции внешнеполитической концепции Азербайджанской Республики [6].

Этап развития. Расширение тематического охвата исследований Азербайджано-Американских отношений в отечественной историографии в 2010-х годах, обусловленное использованием более широкой и разнообразной источниковой базы, включая архивные материалы, даёт основания говорить о формировании нового этапа в изучении данной проблемы. Ключевой особенностью этого этапа является переход от узкотематических, преимущественно описательных работ к бо-

лее систематическим, аналитическим исследованиям, ориентированным на глубокий и всесторонний анализ содержания проблемы, а также динамики исторического развития Азербайджано-Американских отношений. Характерным примером данного этапа являются труды историка М.Дж.Гасымлы, который, учитывая источниковые и методологические ограничения своих ранних исследований по данной проблематике, подготовил двухтомную монографию «Внешняя политика Азербайджанской Республики (1991-2003)». Работа основана как на материалах, собранных в ходе предыдущих научных исследований, так и на документальных источниках, выявленных в республиканских и зарубежных архивах, в том числе в архиве ОБСЕ в Праге и архиве Венского офиса ООН. Во втором томе указанной монографии, опубликованном в 2015 году, анализируются сущность и основные особенности двусторонних отношений Азербайджана с различными государствами мира. Особый интерес представляет глава «Установление и развитие отношений Азербайджанской Республики с государствами Американского континента», в которой автор предпринимает попытку комплексного и объективного освещения Азербайджано-Американских отношений [48, с. 149-256].

В отечественной историографии заслуживает внимания трехтомный труд д.и.н., профессора Исмаила Мусы «Внешняя политика Азербайджана», одного из исследователей, последовательно применяющих критический и аналитический подход к изучению истории внешней политики Азербайджанской Республики. В третьем томе работы, опубликованном в 2011 году, рассматриваются вопросы включения независимого Азербайджана в региональные и международные интеграционные процессы, а также формирование и развитие нефтегазовой дипломатии государства. В отдельной главе под названием «Отношения Азербайджанской Республики с западными государствами» автор осуществляет развёрнутый анализ сущности, динамики и перспектив Азербайджано-Американских отношений [35, с. 507-534]. Анализ современных международных отношений автор начинает с осмысления роли США и событий 11 сентября 2001 года, которые, по его мнению, ознаменовали начало нового этапа в развитии мировой политики и международных отношений.

После событий 11 сентября 2001 года значительный вклад в изучение антитеррористической политики США внёс Э.Х.Насиров, который одним из первых в отечественной историографии системно проанализировал данную проблематику. В своих научных трудах, включая монографии «Антитеррористическая доктрина США и механизмы ее реализации», опубликованную в 2010 году, «США и пробле-

ма международного терроризма (2001–2010)», вышедшую в 2018 году, автор исследовал не только эволюцию американской стратегии борьбы с международным терроризмом, но и роль Азербайджана в антитеррористической коалиции под руководством США [41]. На основе сформированной Э.Насировым научной базы другие исследователи продолжили изучение сотрудничества Азербайджана и США в сфере противодействия международному терроризму. В этой связи в отечественной историографии заслуживают внимания работы Р.М.Гусейнли и Э.Вахабовой. В кандидатской диссертации Гусейнли «Азербайджан и США в борьбе с международным терроризмом», защищенной в 2022 году, рассматривается широкий круг вопросов – от теоретических аспектов терроризма, его видов и причин, до формирования стратегического партнерства между США и Азербайджаном после терактов 11 сентября [26]. Аналогичной тематике посвящена работа Э.С.Вахабовой «Сотрудничество США и Азербайджана в борьбе с международным терроризмом (2001-2021)», опубликованная в 2023 году. В ней анализируются как конкретные проявления международного терроризма, так и подходы США к оценке террористической деятельности Армении против Азербайджана, а также участие Азербайджанской Республики в антитеррористических инициативах, реализуемых под эгидой Соединенных Штатов [54].

Значительный интерес представляют диссертационные исследования Г.Гулиевой, Б.Гусейн, А.Насибовой, Х.Гейдаровой, Ш.Мамедова, А.Багировой и других авторов, которые в 2010-2020-х годах систематически изучали различные аспекты азербайджано-американских отношений в отечественной историографии. Эти работы свидетельствуют о дальнейшем углублении и дифференциации научного анализа проблемы. Так, один из параграфов диссертации Г.М.Гулиевой «Азербайджан в новой системе геополитических отношений», защищённой в 2010 году, посвящён исследованию места и роли Азербайджана в системе геополитических интересов США [50, с. 81-97]. Диссертационные работы Б.В.Гусейн и А.Ш.Насибовой объединяет акцент на нефтяном факторе в Азербайджано-Американских отношениях. Авторы рассматривают двустороннее взаимодействие через призму значения Южно-Кавказского региона в энергетической стратегии США. В диссертации Б.Гусейн «Нефтяной фактор в политике США на Южном Кавказе» анализируется стратегия данной сверхдержавы по реализации своих энергетических интересов в регионе, а также влияние российско-американских отношений на эту политику [25]. В свою очередь, диссертация А.Насибовой «Нефтяная стратегия Азербайджанской Республики и политика США на Кавказе (1991-2008)» освещает такие ключе-

вые вопросы, как влияние «Контракта века» на динамику региональной политики администрации США, а также роль и позиция Вашингтона в процессе транспортировки азербайджанских энергетических ресурсов на мировые рынки [38]. Диссертация Х.Ф.Гейдаровой «Американо-Азербайджанские отношения в контексте политики США на Южном Кавказе» рассматривает двусторонние отношения в более широком региональном и геополитическом контексте [24]. Автор анализирует факторы, определявшие политику США на Южном Кавказе после распада СССР, динамику и перспективы Азербайджано-Американских отношений, а также позицию Вашингтона в Нагорно-Карабахском конфликте. Таким образом, двусторонние отношения интерпретируются в тесной взаимосвязи с общей геополитической ситуацией в регионе. Комплексный характер носит диссертация Ш.А.Мамедова «Отношения Азербайджанской Республики с США: политический анализ», в которой всесторонне исследуются многогранные аспекты взаимодействия двух государств [32]. Работа, состоящая из введения, трех глав и заключения, охватывает эволюцию внешнеполитического курса США, концептуальные основы Американо-Азербайджанских отношений – начиная с доктрины Монро, – а также основные направления двустороннего сотрудничества в политической, экономической и гуманитарной сферах. Особого внимания заслуживает диссертация «Конфликты на Южном Кавказе: интересы США» А.М.Багировой, в отдельной главе которой анализируется позиция США в период Второй Карабахской войны в контексте их геостратегических интересов в регионе [9].

Э.Ариф, Н.Мамедов, Б.Байрамова, Р.Дадашова и др. затрагивавшие различные аспекты проблемы Азербайджано-Американских отношений, пришли к ряду важных научных выводов. Доктор исторических наук ЭминАриф в своей работе «Армянско-Азербайджанский конфликт в контексте междоцивилизационных отношений», опубликованной в 2011 году, приходит к заключению, что США действуют по двойным стандартам в отношении конфликта, и перечисляет причины и исторические корни этого: *«Во-первых, здесь ключевую роль играет религиозный фактор. ...Миссионерская деятельность в прошлом заложила основу западной гегемонии и служила колониальной политике великих держав»* [3, с. 188]. Автор показывает, что это продолжается и в современную эпоху: *«В своей речи 3 марта 1992 года президент США Джордж Буш поручил миссионерам с серьезными усилиями выполнять свои обязанности по распространению христианства в новых республиках, возникших после распада Советского Союза, в странах третьего мира и в исламском мире»* [3, с. 188]. Автор отмечает, что с тех пор эти миссионеры также ступали на землю нашей страны, и что

трое американских миссионеров были высланы из страны за вмешательство во внутренние дела Азербайджана под видом религиозной пропаганды. Автор указывает на деятельность армянского лобби в США как на ещё одну важную причину двойных стандартов и обосновывает этим фактором статью 907 и предоставление США гуманитарной помощи Армении [3, с. 190]. В другой работе, озаглавленной «Новый мировой порядок и его сущность», автор приходит к твёрдому выводу, что великие державы, как правило, не всегда подходят к происходящим в мире процессам с точки зрения международного права, а скорее исключительно исходя из собственных интересов: *«Если какое-либо поведение отвечает интересам сверхдержав, то его соответствие международному праву отходит на второй план, и эти державы предпринимают соответствующий шаг, который им выгоден»* [4, с. 63]. Таким образом, автор опирается на цивилизационный и неореалистический подход, в рамках которого международное право рассматривается как инструмент, а не универсальная норма, религиозный фактор (миссионерство, христианская солидарность) интерпретируется как долгосрочный структурный элемент западной политики, деятельность США оценивается через призму интересов сверхдержавы, а не через официально декларируемые ценности.

Н.И.Мамедов в трудах «Азербайджанская модель внешней политики» и «Внешняя политика: реалии и взгляд в будущее», анализируя приоритеты внешнеполитического курса Азербайджана, уделяет особое внимание отношениям с США и странами Западной Европы. Рассматривая США как глобальную державу с универсальным влиянием, автор подчёркивает, что внешнеполитические векторы Вашингтона и европейских государств тесно взаимосвязаны и не могут анализироваться изолированно [31, с. 132-133].

В работах Ч.С.Гусейновой «Нагорно-Карабахский конфликт на международной арене: где мы и что нам делать?» и Р.Б.Дадашовой «Сотрудничество Азербайджанской Республики с постоянными членами Совета Безопасности ООН» особое внимание уделяется взаимодействию Азербайджана с США в контексте дипломатических усилий по урегулированию карабахского конфликта [27, с. 119-130; 17, с. 134-148].

Отдельного внимания заслуживает монография Б.А.Байрамовой «Американо-Азербайджанские отношения (2001-2008)», в которой на основе системного подхода анализируются политические, экономические, энергетические, а также культурно-гуманитарные аспекты двустороннего сотрудничества [12]. Дополняя данное исследование, автор ранее опубликовала ряд научных статей, посвящённых отдельным проблемам американо-азербайджанских отношений [11; 13].

В отечественной историографии важную роль в объективном осмыслении сущности азербайджано-американских отношений играют исследования, посвященные месту и значению Каспийского региона в системе интересов США. В этой связи следует отметить монографию П.Г.Дарабади, изданную в Москве в 2010 году [59]. В работе определяется роль Кавказского и Каспийского регионов в современной системе международных отношений, анализируется динамика сложных геополитических процессов, протекавших в данных регионах в первое десятилетие XXI века, а также рассматриваются позиции и интересы ключевых геополитических акторов – США, России, ЕС и др. Существенный вклад в изучение данной проблематики внесли также диссертационная работа М.Г.Мусаева «Каспийские государства в современной геостратегии» и монография Махира Ибрагимова «Каспийская проблема во внешней политике прибрежных государств (конец XX века – начало XXI века)» [61; 28]. В указанных исследованиях всесторонне анализируется значение Каспийского региона в геостратегических расчетах ведущих мировых держав, включая США, а также влияние его географического положения и ресурсного потенциала на формирование регионального и международного сотрудничества в новых исторических условиях.

Особое место в историографии занимают труды азербайджанских исследователей Ровшана Ибрагимова и Галиба Баширова, опубликованные за рубежом и отражающие иной исследовательский ракурс проблемы. Монография Р. Ибрагимова «Американо-Азербайджанские отношения: взгляд из Баку», опубликованная в Вашингтоне в 2014 году, а также диссертация Баширова «Внешняя политика США в отношении Азербайджана (1991-2015)», защищенная в Международном университете Флориды в 2017 году, анализируют эволюцию политики США в отношении Азербайджана в период администраций Дж. Буша-старшего, Б. Клинтона, Дж. Буша-младшего и Б. Обамы [10; 29].

Одной из примечательных исследовательских работ в отечественной историографии, затрагивающих проблему современных Азербайджано-Американских отношений, является монография Сабины Гарашовой «США – Россия: борьба за постсоветское пространство» [45]. По своей структуре работа, состоящая из введения, четырех глав и заключения, содержит развернутый анализ особенностей соперничества двух ведущих акторов современной системы международных отношений за влияние на постсоветском пространстве. В монографии рассматриваются их геостратегические приоритеты на Южном Кавказе, который автор относит к числу наиболее конфликтогенных зон данного пространства, а также механизмы реализации соответствующих

стратегий. Отдельный раздел посвящён анализу Азербайджано-Американских отношений в контексте данного соперничества. Научные статьи С.А.Гарашовой также представляют интерес с историографической точки зрения и дополняют основные положения монографии [56; 57]. В целом, анализ внешней политики США в отношении Азербайджана и Южного Кавказа представляется неполным без учёта российского фактора. В этой связи важное место в отечественной историографии занимают исследования А.М.Мирабдуллаева, Ш.М.Гурбановой, Э.А.Багирова, Л.А.Талыбовой. В их работах – «Геостратегия России на постсоветском пространстве» (Мирабдуллаев), «Соперничество США и России на пространстве бывших советских республик» (Гурбанова), «Отношения США и России (1991-2005)» (Багиров), «Место и роль Южно-Кавказского региона в отношениях США и России» (Талыбова) – анализируются геостратегические интересы и конкуренция США и России на Южном Кавказе, а также цели, направления и механизмы реализации сбалансированной внешней политики независимого Азербайджана в данных условиях [34; 52; 8; 53].

Значительный пласт исследований по рассматриваемой проблематике представлен аналитическими центрами («мозговыми центрами»), которые в современной политической науке выполняют функцию посредника между академическим сообществом и государственными структурами, интерпретируя внешнеполитические процессы через призму национальных интересов. В этом контексте заслуживают внимания публикации Центра стратегических исследований (SAM), действовавшего в 2007-2019 годах и Центра анализа международных отношений (ВМТМ), функционирующего с 2019 года. Так, в объёмном коллективном труде «Основные направления внешней политики Азербайджанской Республики (1991-2016)», подготовленном группой авторов SAM, проведён аналитический разбор ключевых аспектов внешней политики Азербайджана, включая усилия по урегулированию Карабахской проблемы и развитие отношений с соседними государствами, региональными и мировыми центрами силы, а также ведущими международными организациями [7]. Включённая в данный сборник статья Ф.Чырагова посвящена эволюции Азербайджано-Американских отношений в 1991-2016 гг. представляет собой ценный историографический материал.

Заключение. Проведённый историографический анализ позволяет сделать вывод о том, что в азербайджанской исторической науке сформировался устойчивый и многоаспектный корпус исследований, посвящённых отношениям между Азербайджанской Республикой и США в конце XX – начале XXI веков. Данная проблематика рассмат-

ривается как в рамках специальных работ, посвящённых двусторонним отношениям, так и в более широком контексте изучения внешней политики Азербайджана, региональной геополитики и трансформации системы международных отношений на постсоветском пространстве. Характерной чертой азербайджанской историографии является стремление анализировать Азербайджано - Американские отношения через призму энергетической дипломатии, вопросов региональной безопасности и геостратегического соперничества между ведущими мировыми и региональными игроками на Южном Кавказе. Значительный вклад в разработку данной тематики внесли как отдельные исследователи, так и аналитические центры, чьи публикации сочетают академический анализ с практико-ориентированным подходом.

Вместе с тем историографический обзор показывает, что в ряде работ сохраняется определённая описательность и фрагментарность анализа, а также недостаточное внимание к методологическим вопросам и сравнительному изучению азербайджано-американских отношений в более широком международном контексте. Это указывает на необходимость дальнейших исследований, основанных на расширении источниковой базы, использовании междисциплинарных подходов и привлечении зарубежной историографии. Таким образом, изучение Азербайджано-Американских отношений в отечественной историографии представляет собой динамично развивающееся направление, обладающее значительным научным потенциалом и важным практическим значением для осмысления внешнеполитического курса Азербайджана в условиях меняющейся международной среды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abbasbəyli A.N. Azərbaycan müasir dövrə. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998, 192 s.
2. Abdullayev V.İ. Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyi və yeni diplomatiya məkanı. siyasi elmlər doktoru dis. Bakı, 2004, 317 s.
3. Arif E. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 324 s.
4. Arif E. Yeni dünya nizamı və onun mahiyyəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 200 s.
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. "Azərbaycan" cildi. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.
6. Azərbaycan tarixi 7 cildə, VII c. Bakı: Elm, 2008, 608 s.
7. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Bakı: Poliart, 2017, 904 s.
8. Bağırov E.A. ABŞ-Rusiya münasibətləri (1991-2005-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2015, 149 s.
9. Bağırova A.M. Cənubi Qafqazda münaqişələr: ABŞ-in maraqları. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2022, 150 s.
10. Bashirov G. US Foreign Policy toward Azerbaijan, 1991-2015. A dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in International Relations. Florida, 2017, 289 p.

11. Bayramova B.Ə. 2004-cü ildə Azərbaycan-ABŞ iqtisadi əməkdaşlığı. // Bakı: Tarix və onun problemləri, 2010, № 3, s.112-117.
12. Bayramova B.Ə. ABŞ-Azərbaycan münasibətləri (2001-2008-ci illər). Bakı: Sabah, 2019, 244 s.
13. Bayramova B.Ə. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində “907-ci maddə” həll olunmamış problem kimi. Bakı: Tarix və onun problemləri, 2011, №3, s.188-192.
14. Bəşirov A., Həmidov H. Azərbaycanın xarici əlaqələrində sosial-siyasi münasibətlər. Bakı: Qartal, 2003, 234 s.
15. Bəşirova A.Ə. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Amerika mətbuatında (“Nyu York Tayms” qəzetinin materialları əsasında: 1991-2001-ci illər). Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2007, 190 s.
16. Cəbbarlı H.Q. Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012). Bakı: ATSAM, 2014, 422 s.
17. Dadaşova R.B. Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri ilə əməkdaşlığı. Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, 2021, 344 s.
18. Diplomatiya: ensiklopedik lüğət. Bakı: Diplomat, 2005, 578 s.
19. Əliyev Z.B. Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu. Bakı: Nurlan, 2001, 150 s.
20. Garashova S. United States – Azerbaijan relations (1991-2020) //Eminak scientific quarterly journal, 2024, 4 (44), p.301-322.
21. Hacıyeva X.Z. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində aparıcı Qərb dövlətləri və NATO (1991-1995). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2001, 168 s.
22. Həsənov Ə.M. Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1997. – 103 s.
23. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı: Azər nəşr, 1998, 315 s.
24. Heydərova X.F. ABŞ-in Cənubi Qafqaz siyasəti kontekstində ABŞ-Azərbaycan Respublikası münasibətləri. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2017, 171 s.
25. Hüseyn B.V. ABŞ-in Cənubi Qafqaz siyasətində neft amili. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2013, 161 s.
26. Hüseynli R.M. Azərbaycan və ABŞ beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2022, 180 s.
27. Hüseynova Ç.S. Beynəlxalq arenada Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: hardayıq və nə etməli? Bakı: MBM, 2014, 315 s.
28. İbrahimov M.N. Sahilyanı dövlətlərin xarici siyasətində Xəzər problemi (XX əsrin sonu–XXI əsrin əvvəlləri). Bakı: Turxan NPB, 2020, 224 s.
29. İbrahimov R. U.S. – Azerbaijan relations: a view from Baku. Washington: Rethink Institute, 2014, 20 p.
30. İsmayılov F.C. Qarabağ konfliktində ABŞ-in global siyasəti kontekstində. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, 152 s.
31. Məmmədov N.İ. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı: Qanun, 2013, 264 s.
32. Məmmədov Ş.A. Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la münasibətləri: siyasi təhlil. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2018, 163 s.
33. Məmmədova H.İ. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Bakı: Elm, 2009, 360 s.
34. Mirabdullayev A.M. Rusiyanın postsovet məkanında geostrategiyası. Bakı: Elm, 2008, 332 s.
35. Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti: [3 hissədə]. III h. Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 776 s.
36. Mustafayev R.F. Azərbaycan dövlətçiliyi: özümüzü və dünyanı dərk etmə yolunda.

- Bakı: Azərneşr, 1995, 233 s.
37. Nəsimov E.M. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası. Bakı: Çıraq, 2006, 311 s.
 38. Nəsimova Ə.Ş. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası və ABŞ-ın Qafqaz siyasəti (1991-2008-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2014, 158 s.
 39. Nəsimov E.X. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər). Bakı: Qanun, 1998, 136 s.
 40. Nəsimov E.X. Azərbaycan Respublikası-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2000, 166 s.
 41. Nəsimov E.X. ABŞ və beynəlxalq terrorizm problemi (2001-2010-cu illər). Bakı: TEAS Press, 2018, 344 s.
 42. Paşayev H.M. Azərbaycan-Amerika münasibətləri yeni mərhələdə // Azərbaycan, 1994, 27 oktyabr.
 43. Piriye A.M. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. Bakı: BDU, 2005, 545 s.
 44. Qaffarov T.B. Azərbaycan tarixi. XX əsrin 80-90-cı illəri. Bakı: Mütərcim, 1997, 141 s.
 45. Qaraşova S.A. ABŞ-Rusiya: postsovet məkanı uğrunda mübarizə. Bakı: Səda, 2018, 408 s.
 46. Qasımlı M.C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı: Gənclik, 1996, 135 s.
 47. Qasımlı M.C. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı: Mütərcim, 1997, 124 s.
 48. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə. Bakı: Mütərcim, 2015, 640 s.
 49. Qəndilov S.T. Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca istiqamətləri (iyun 1993-1997-ci illər) // Bakı Universitetinin Xəbərləri (sosial-siyasi elmlər seriyası), 1998, №1, s.53-67.
 50. Quliyeva G.M. Azərbaycan yeni geosiyasi münasibətlər sistemində. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2010, 182 s.
 51. Quluzadə V.M. Gələcəyin üfiqləri. Bakı: Azərneşr, 1999, 288 s.
 52. Qurbanova Ş.M. Keçmiş Sovet Respublikaları məkanında ABŞ-Rusiya rəqabəti Bakı: ADPU, 2014, 180 s.
 53. Talıbova, L.A. ABŞ-Rusiya münasibətlərində Cənubi Qafqaz regionunun yeri və rolu. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Bakı, 2024, 26 s.
 54. Vahabova E.S. Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə ABŞ-Azərbaycan Respublikası əməkdaşlığı (2001-2021). Bakı: Füyuzat, 2023, 119 s.
 55. Бадалбейли Н.Р. Научные и культурные связи Азербайджанской Республики и США (90-е годы XX века). Дис. на соискание ученой степени доктора философии по историческим наукам. Баку, 2005, 164 с.
 56. Гарашова С.А. О некоторых геополитических аспектах стратегий США в Каспийском регионе // Кавказ и глобализации, 2010, Т. 4, Вып. 3-4, с.33-40.
 57. Гарашова С.А. Тренды геополитики США в Прикаспийском регионе // Кавказ и глобализации, 2014, Т. 8, Вып. 3-4, с.27-35.
 58. Гусейнова У.И. Азербайджанская Республика во внешнеполитических интересах США. Дис. на соискание ученой степени доктора философии по политическим наукам. Баку, 2003, 172 с.
 59. Дарабади П.Г. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. Москва: Весь Мир, 2010, 214 с.
 60. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва: АСТ, 2004, 588 с.
 61. Musayev M.G. Xəzəryanı dövlətlər müasir geostrategiyada. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2017, 140 s.

XX ƏSRİN SONU-XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN-ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİNİN VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ: MƏRHƏLƏLƏR, PROBLEMLƏR VƏ ƏSAS TENDENSİYALAR

Balamirzə A. MƏMMƏDLİ

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan alimlərinin XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə həsr olunmuş əsərlərinin geniş tarixşünaslıq təhlili aparılır. İlk dəfə olaraq Azərbaycan tarixşünaslığında sözügedən problemin öyrənilməsinin şərti olaraq üç mərhələsi ayırd edilir, tarixşünaslıq materialları dövrləşdirilir, sistemləşdirilir, onların əsas xüsusiyyətləri, konseptual yanaşmalar və tədqiqat məhdudiyyətləri müəyyənləşdirilir. Məqalədə problem-xronoloji, müqayisəli və sistemli metodlara əsaslanaraq, siyasi-diplomatik əlaqələr, enerji və regional təhlükəsizlik məsələləri, ABŞ-ın Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsində rolu, eləcə də global amillərin Azərbaycanın xarici siyasətinə təsiri daxil olmaqla, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş əsərlər təhlil süzgəcindən keçirilir. Azərbaycan tarixşünaslığında interpretativ modellərin ilkin mərhələdəki əsasən təsviri və narrativ xarakterdən daha analitik tədqiqatlara qədər təkamülünə xüsusi diqqət yetirilir. Belə qənaətə gəlinir ki, Vətən tarixşünaslığı tədricən inkişaf etməkdədir. Bununla belə, bir sıra tematik və metodoloji boşluqlar da qalmaqdadır. Bu boşluqların aradan qaldırılması gələcək tədqiqatların perspektiv istiqamətini təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, ABŞ, ikitərəfli münasibətlər, xarici siyasət, regional təhlükəsizlik, tarixşünaslıq.

THE STUDY OF AZERBAIJAN-U.S. RELATIONS OF THE LATE XX – EARLY XXI CENTURIES IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY: STAGES, PROBLEMS AND MAIN TRENDS

Balamirza A.MAMMADLI

SUMMARY

This article provides a comprehensive historiographic analysis of the works of Azerbaijani scholars devoted to Azerbaijan-U.S. relations in the late XX – early XXI centuries. For the first time, three conditional stages of studying the problem in question are identified in Azerbaijani historiography, and historiographical materials are periodized, systematized, their main features, conceptual approaches and research limitations are identified. Based on problem-chronological, comparative, and systemic methods, the article examines works devoted to various aspects of Azerbaijan-U.S. relations, including political-diplomatic interaction, energy and regional security issues, the role of the United States in the settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, as well as the influence of global factors on Azerbaijan's foreign policy. Particular attention is paid to the evolution of interpretive models in Azerbaijani historiography – from the predominantly descriptive and narrative works of the early period to the more analytical studies of later stages. The study concludes that domestic historiography is steadily developing and becoming more complex, while a number of thematic and methodological gaps remain. Overcoming these gaps represents a promising direction for further research.

Keywords: Azerbaijan, USA, bilateral relations, foreign policy, regional security, historiography.

**BAKİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYI:
TARİXİ MİSSİYA VƏ YENİ ÇAĞDA DAVAMLILIQ****Namiq Q. ƏHMƏDOV****

Azərbaycanın Birinci Türkoloji Qurultaydakı rolu həm tarixi missiya, həm də müasir dövrdə davam edən strateji xətt kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən bu qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni integrasiyasına yönəlmiş ilk genişmiqyaslı təşəbbüs idi və Azərbaycan bu prosesin intellektual mərkəzinə çevrilmişdi. Ortaq əlifba, dil birliyi, elmi metodologiyanın formalaşdırılması kimi məsələlər Bakıda müzakirə edilərək bütün türk dünyasının inkişaf trayektoriyasına təsir göstərdi. Təqdim olunan məqalədə göstərilir ki, bu gün də Azərbaycan Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində həmin tarixi xətti davam etdirərək türk integrasiyasının elmi, mədəni və siyasi liderlərindən biri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkoloji Qurultay, ortaq əlifba, türk dünyası, TDT, Bakının rolu.

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.04.3026>

Giriş. Bir əsr öncə — 1926-cı ilin fevralında Bakı şəhəri təkcə Azərbaycanın yox, bütün türk dünyasının elm və mədəniyyət salnaməsinin ən parlaq səhifələrinin yazıldığı paytaxta çevrildi. “*Həmin günlərdə Bakının intellektual mühiti yalnız bir elmi toplantıya deyil, türk xalqlarının mənəvi birliyinə, mədəni həmrəyliyinə və elmi tərəqqisinə ev sahibliyi etdi*”[9]. I Türkoloji Qurultay sadəcə bir konfrans və ya elmi iclas deyildi — bu hadisə, əslində, türklüyün elm, dil və mədəniyyət müstəvisində özünü dərk etməsinin simvolu, türk xalqlarının gələcək istiqamətini müəyyənləşdirən ideoloji və elmi platforma idi. O dövrün siyasi məhdudiyyətləri və sosial təzyiqlərinə baxmayaraq, Qurultay türk xalqlarının tarixində intellektual azadlığın, elmi əməkdaşlığın və milli birliyin bərqərar olduğu nadir məqam kimi yadda qaldı. Bakı o illərdə sanki bütün türk dünyasının düşüncə və yaradıcılıq enerjisini özündə cəmləmiş bir mərkəzə çevrilmişdi. Krımdan Qazaxıstana, Türkmənistandan Anadoluyadək müxtəlif bölgələrdən gələn alimlər, dilçilər, tarixçilər və ədəbiyyatşünaslar burada türklük ideyasının elmi əsaslarını formalaşdırmaq, ortaqlıq dil, ortaqlıq əlifba və ortaqlıq gələcək barədə düşünmək

*Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; tuqay59@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1970-182X

üçün bir araya gəlmişdilər. Bütün bu kimi amilləri nəzərə alanda I Türkoloji Qurultay yalnız 1926-cı ilin elmi hadisəsi deyildi — o, bütöv bir mədəniyyətin öz kimliyini elmi dildə ifadə etdiyi tarixi dönüş nöqtəsi, türk xalqları arasında intellektual və mənəvi qovuşmanın başlanğıcı idi.

100 il sonra da bu hadisəyə dövlət səviyyəsində verilən qiymət, xüsusən də möhtərəm Prezident İlham Əliyevin Qurultayın 80, 90 və 100 illik yubileylərinin keçirilməsi ilə bağlı imzaladığı sərəncamlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycan türklüyün mərkəzi, türk birliyinin ideya və mədəni dayacağı olaraq qalmaqdadır. Prezident İlham Əliyevin *“Türk dünyası bizim mənəvi dayagımızdır, biz bu birliyin güclənməsi üçün bütün istiqamətlərdə fəaliyyət göstəririk”* [6] fikri, əslində, sadəcə siyasi bəyanat deyil, tarixi və mənəvi ardıcılığın ifadəsidir. Bu yanaşma təkcə siyasi mövqenin ifadəsi deyil, həm də 1926-cı il Bakısında təməli qoyulmuş ideyanın – türk xalqlarının mədəni və elmi birliyinin müasir dövrdə davamıdır.

Möhtərəm Prezidentin vurğuladığı bu konsepsiya, türklüyün yalnız tarixi keçmişdə deyil, müasir dünyada da vahid mənəvi güc kimi mövcud olduğunu göstərir. Əgər 1926-cı ildə Bakı elm və mədəniyyət sahəsində türk xalqlarının ortaq düşüncə mərkəzinə çevrilmişdisə, bu gün həmin missiya müstəqil Azərbaycan dövlətinin siyasi iradəsində və İlham Əliyevin strateji baxışında öz davamını tapır.

Tarixi kontekst: 1926-cı ilin Bakı mühiti. 1920-ci illərin ortalarında SSRİ məkanında baş verən mürəkkəb proseslərə baxmayaraq, Bakı həmin dövrdə həm iqtisadi, həm də intellektual baxımdan regionun ən mühüm mərkəzlərindən biri idi. Burada fəaliyyət göstərən ziyalı təbəqə – Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynalli, Əli Nazim, Salman Mümtaz, eləcə də kommunist rəhbərlər Səməd ağa Ağamalioğlu, Ruhulla Axundov və başqaları — *“...türklüyün elmi əsaslarını formalaşdırmaq, mədəni integrasiyanı təmin etmək məqsədilə böyük işlər görürdülər”* [7,s.20]. Birinci Türkoloji Qurultay son dərəcə mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitdə keçirilsə də, türk xalqları arasında elmi-mədəni integrasiyanın ən genişmiqyaslı mərhələlərindən birini təşkil etmişdir. Qurultaya rəsmi dəvət göndərilənlərin sayı 131 nəfər olsa da, arxiv materialları və dövrün mətbuat orqanları faktiki iştirakçıların bundan xeyli çox olduğunu göstərir. Qurultayın sonunda 600 iştirakçı tərəfindən səsəndirilən “Internasional” o dövrün siyasi mühitinə uyğun olaraq rəsmi mərasimin bir hissəsi kimi təqdim edilsə də, əslində türk xalqları üçün yeni bir birliyə doğru atılan simvolik addım idi [13]. Bu ifa, müxtəlif bölgələrdən gəlmiş ziyalıların ilk dəfə ortaq mədəni duyğu ilə bir araya gəldikləri an kimi tarixə düşdü. Bu da tədbirin türk dünyasında necə böyük maraq və intellektual ehtiyac yaratdığını sübut edir. Səkkiz gün davam edən intensiv müzakirələr və elmi polemikalar Qurultayı təkcə dil və əlifba məsələlərinin müzakirə olunduğu toplantıdan daha geniş ideya meydanına çevirmişdi. Onun bağ-

lanışı isə həm simvolik, həm də emosional baxımdan xüsusi bir hadisə kimi yadda qalmışdır. Arxiv sənədlərində qeyd olunan təsvirlər həmin anın canlı mənzərəsini əks etdirir: gecə saat 22:15-də İsmailiyyə binasının işıqları altında türk xalqlarının birliyini ifadə edən səs-küy, coşqu və ümid hissləri Bakının küçələrinə yayılırdı. Qurultay iştirakçılarının müxtəlif bölgələrdən — Qazaxıstan, Türkünstan, Başqırdıstan, Krım, Anadolu, Qafqaz, Sibir və Volqaboyundan gələn nümayəndələrin ana dillərində sərbəst şəkildə danışmaları elmi-nəzəri kommunikasiyanın təbii birliyini nümayiş etdirirdi. *“Fonetika, leksika və sintaksis baxımından eyni dil ailəsinə mənsub olmalarına baxmayaraq fərqli dialekt və şivələrdə danışan türklərin bir-birini anlayaraq ortaq mənəvi məxrəcdə birləşməsi Qurultayın ən böyük intellektual nailiyyətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Xüsusilə Xakasiyadan uzun və çətin yol gəlib Qurultaya gecikmiş şəkildə qatılan alim Katanovun salona daxil olması emosional yüksəliş yaratmış, sədr Səməd Ağamalıoğluğun onu alqışlar altında tribunaya dəvət etməsi toplantıya daha bir simvolik mənə bəxş etmişdi”* [2]. Sədrin Katanovdan xakas dilində çıxış etməsini istəməsi isə türk dillərinin zənginliyinin və tarixi köklərinin nümayişinə xidmət edən simvolik bir jest kimi dəyərləndirilir.

Qurultayın bağlanışında oxunan “İnternasional” həmin dövrün ideoloji kontekstinə uyğun olaraq rəsmi mərasim elementi kimi səslənsə də, bu türk xalqlarının ilk mədəni həmrəylik səsi, ilk ortaq ritmi idi. Bu mənzərə Birinci Türköloji Qurultayı yalnız elmi platforma deyil, həm də türk xalqlarının öz kimliklərini kollektiv formada dərk etdikləri nadir bir tarixi mərhələ kimi səciyyələndirir. Onların arasında Türkiyədən Fuad Köprülü, Qazaxıstandan Əhməd Baytursun, Tatarıstandan Qalimcan Şərəf, Yakutiya İsidor Baraxov, Rusiyadan Vasili Bartold, Aleksandr Samoyloviç, Özbəkistandan Abdurrəşid Abducabbarov, Almaniyadan Radebold Valter kimi böyük adlar da var idi. Qurultayın əsas strateji məqsədi türk xalqları arasında elmi, mədəni və dil baxımından vahid inteqrasiya modelinin formalaşdırılması, bu xalqların inkişafını ləngidən tarixi-mədəni maneələrin aradan qaldırılması idi. *“Xüsusilə diqqət mərkəzində dayanan məsələ ortaq əlifbanın yaradılması və türk dillərinin latın qrafikasına uyğunlaşdırılması idi”* [12]. Bu təşəbbüs həm elmi metodologiya baxımından rəşional bir addım kimi dəyərləndirilirdi, həm də türk xalqlarında milli özünüdərk prosesinin güclənməsi baxımından simvolik mənə daşıyırdı.

Əlifba islahatı məsələsi Qurultayda dilçilik, fonetika, qrafika, orfoqrafiya və pedaqogika sahələri üzrə aparılmış geniş müzakirələrin mərkəzində dayanırdı. Latın qrafikasına keçidin tərəfdarları dilin fonetik quruluşuna uyğun yazı sisteminin yaradılmasının təhsilin kütləviləşməsi, savadsızlığın aradan qaldırılması və elmi kommunikasiya imkanlarının genişlənməsi üçün vacib olduğunu əsaslandırırırdılar. Eyni zamanda, bu addım türk xalqları ara-

sında mədəni integrasiyanın sürətlənməsi, terminoloji vahidliyin təmin olunması və elmi fikrin çevik dövrüyyəyə girməsi üçün əlverişli hesab edilirdi. Bununla belə, əlifba islahatı yalnız texniki-linqvistik məsələ deyil, müəyyən mənada ideoloji çalar da kəsb edirdi. Latın qrafikasına keçid və elm sahəsində ortaq metodoloji bazanın yaradılması türk xalqları arasında mədəni yaxınlaşmanı gücləndirir, ortaq tarixi və dil kimliyinin daha aydın şəkildə görünməsinə imkan verirdi. Elə bu səbəbdəndir ki, Qurultayın fəaliyyəti sonrakı illərdə Sovet hakimiyyəti tərəfindən “pantürkizm” meyillərinin təzahürü kimi qiymətləndirildi. Sovet rəhbərliyi türk xalqları arasında hər hansı mədəni və ideoloji birliyi mərkəzdənqaçma potensialı daşıyan faktor kimi görür, buna görə də Qurultayın ideya mirasına ehtiyatla yanaşırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Bakı Türkoloji Qurultayı XX əsr türkoloji elminin inkişafında dönüş nöqtəsi olmuş, ortaq əlifba ideyası isə türk dilçilik tarixində ən genişmiqyaslı integrasiya layihələrindən biri kimi elmi dəyərini bu günədək qorumaqdadır.

Qurultayın ən mühüm və strateji hədəflərindən biri türk xalqları arasında elmi, mədəni və yazı birliyinin bərqərar olunması idi. Bu məqsədlə toplantının əsas müzakirə mövzularından biri ortaq əlifba məsələsi olmuşdu. Türk dünyasının müxtəlif bölgələrindən gələn alimlər — Bəkir Çobanzadə, Fuad Köprülü, Əhməd Baytursun və başqaları — hər biri öz baxış bucağından çıxış etsələr də, hamısını bir ideya birləşdirirdi: türk xalqları arasında elmi ünsiyyətin asanlaşdırılması və ortaq mədəni sistemin qurulması. Bu məqsədlə latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid ideyası, xüsusilə böyük maraq doğurmuşdu. *“Bu təklif həm dilin tədrisini və elmi yazılış qaydalarını sadələşdirməyi hədəfləyirdi, həm də türklərin ortaq mənəvi köklərini birləşdirən mədəni bağ rolunu oynayacaqdı. Məhz bu səbəbdən əlifba məsələsi sıradan bir texniki yenilik deyil, türklüyün elmi və ideoloji birliyi məsələsinə çevrilmişdi”* [8].

Lakin o dövrdə Sovet rəhbərliyi, xüsusilə Moskva ideoloqları, türk xalqlarının yazı birliyini və mədəni integrasiyasını “pantürkizm” və “milli təəssübkeşlik” kimi qələmə verirdilər. Onların baxışına görə, ortaq əlifba yalnız elmi proses deyil, həm də türklər arasında milli həmrəyliyi gücləndirən amil idi və bu, imperiyanın gələcək idarəçiliyi üçün potensial təhlükə yarada bilərdi. Buna görə də Bakı Qurultayı həm türk xalqları arasında elmi modernləşmə ideyasının, həm də mərkəzdən qorxu doğuran milli oyanış prosesinin simvoluna çevrildi.

Qurultayın elmi və mənəvi əhəmiyyəti. Qurultayın gedişində 17 iclas keçirilmiş, onların 10-dan çoxu dil və əlifba məsələlərinə həsr olunmuşdu. Türk dillərinin tarixi mənşəyi, qohumluq əlaqələri, orfoqrafiya və terminologiya prinsipləri geniş şəkildə müzakirə olunmuşdu. Bəkir Çobanzadə türk dillərinin fonetik sistemləri üzərində elmi əsaslı çıxış etmiş, Hənəfi Zeynallı isə məktəblərdə tədris dili məsələsini gündəmə gətirmişdi. Birinci

Türkoloji Qurultayda ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri olan əlifba problemi, öz mahiyyətinə görə sırf texniki-linqvistik seçimdən daha geniş, çoxlaylı elmi, ideoloji və siyasi məzmun kəsb edirdi. Müzakirələr göstərirdi ki, əlifba islahatı məsələsi sovet türkləri üçün yalnız fonetik uyğunluq, qrafik rahatlıq və tədris səmərəliliyi kimi praktiki meyarlarla ölçülmürdü. Bu seçim, ilk növbədə, milli kimliyin modernləşmə istiqamətləri, dil-informasiya sisteminin yenilənməsi, ümumtürk integrasiyası perspektivləri və sovet dövlətinin mədəni siyasəti ilə sıx şəkildə bağlı idi. Qurultay iştirakçıları arasında ərəb əlifbasının tarixi-mədəni irsə bağlılığını, dini-mənəvi xətti qoruduğunu əsas gətirənlər olduğu kimi, latın qrafikasının fonetik dəqiqliyi, tədris prosesini asanlaşdırması, dünya elmi ilə integrasiya imkanları və ortaq türk yazısının formalaşdırılmasına münbit şərait yaratması kimi arqumentləri müdafiə edənlər də geniş yer tuturdu. Elə buna görə də müzakirələr pe-linqvistikanın həddlərini aşaraq, modernizasiya proqramlarının mahiyyətinə, milli-mədəni inkişaf strategiyalarına və ideoloji yönümlərə dair geniş bir diskussiyaya çevrilmişdi.

1926-cı il martın 4-də Qurultayın 13-cü iclasında keçirilən səsvermə bu uzun elmi-siyasi debatın yekunu oldu. Nəticələr — 101 nümayəndənin latın qrafikasının, 7 nəfərin ərəb əlifbasının tərəfdarı olması və 9 nəfərin bittərəf qalması — faktiki olaraq sovet türklərinin modernləşmə layihəsinin istiqamətini müəyyənləşdirirdi. Bu qərar yalnız Azərbaycanın daxili mədəni həyatını deyil, eyni zamanda sovet məkanında yaşayan digər türkdilli və bəzi qeyri-rus etnoslarının yazı sistemlərinin gələcək taleyini formalaşdıran strateji addım kimi tarixə düşdü. Latın qrafikasının qəbul edilməsi sonrakı dövrdə sovet rəhbərliyi tərəfindən müəyyən ideoloji narahatlıq yaratdı; bu addım mərkəzdə çox zaman “pantürkist meyl”, türk xalqları arasında intellektual və mədəni yaxınlaşmanın güclənməsi kimi qiymətləndirilirdi. Buna baxmayaraq, Qurultayın əlifba ilə bağlı qərarı XX əsr türkoloji fikrinin ən mühüm mərhələlərindən biri kimi, dil siyasəti, milli identiklik və modern mədəni transformasiya proseslərinin öyrənilməsi baxımından bu gün də xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir.

Əslində bu müzakirələr sadəcə dil elmi çərçivəsində deyildi. Bunlar türk xalqlarının öz kimliyini elmi əsasda ifadə etməsinin təzahürü idi. Lakin bu ideya dövrün siyasi sisteminə uyğun gəlmirdi. 1937-ci ilin repressiyaları zamanı Qurultayda fəallıq göstərən çoxsaylı ziyalılar – Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı, Nazir Töreulov, Eldes Omarov, Bilal Süleyev, Nikolay Qavriloviç Katanov və başqaları – “pantürkist” və “millətçi” damğası ilə güllələndi, bəziləri isə ən yaxşı halda sürgünlərə məhkum edildilər. Beləcə, Qurultay bir tərəfdən milli-mədəni yüksəlişin, digər tərəfdən isə sovet totalitarizminin faciəvi simvoluna çevrildi. Eyni zamanda, SSRİ-nin bu məkrli planının iflası uğraması repressiyaların başlanması ilə nəticələndi, o cümlə-

dən “...100-dən artıq iştirakçısının, seçmə alim və mütəfəkkirinin əksəriyyətinin həbsi və fiziki məhvi ilə bitən bu qurultay yaxın tarixin ən böyük ziyalı-alim soyqırım sənədidir, 30-cu illərin Sovet-Stalin diktatura rejiminin tarixi üçün ciddi ittihamdır” [10,s.44].

Türk Dünyasının müasir mərhələsi və Qurultayın irsi. I Türkoloji Qurultayın ən fundamental nəticələrindən biri olan ortaq əlifba və dil birliyi ideyası, XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının modernləşmə strategiyasının mərkəzində dayanırdı. Bu ideya təkcə yazı sistemlərinin unifikasiyasını deyil, həm də geniş mənada türk xalqlarının mədəni kommunikasiya məkanının yenidən qurulmasını nəzərdə tuturdu. “1926-cı ildə Bakıda aparılan elmi müzakirələrdə ortaq əlifba məsələsi həm dilçilik baxımından rəşional bir addım, həm də milli özünüdərk prosesinin hərəkətverici elementi kimi qiymətləndirilirdi. Bu baxımdan həmin qərarların mahiyyəti bu gün də öz aktuallığını qoruyur” [1]. XX əsrin sonlarından etibarən müstəqil dövlətlər kimi regional sistemdə yeni mövqe qazanan türk respublikaları üçün əlifba məsələsi yenidən strateji gündəliyə daxil oldu. Məhz müasir geosiyasi və mədəni inteqrasiya kontekstində 2023-cü ildə Türk Dövlətləri Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş “Ortaq Türk Əlifbası Konsepsiyası” tarixi ənənə ilə çağdaş elmi-siyasi yanaşmanın sintezini təcəssüm etdirir.

Bu konsepsiya, əslində, Bakı Qurultayında formalaşan intellektual xəttin davamı kimi çıxış edir:

- ortaq fonetik baza əsasında vahid latın qrafikasına yaxınlaşma;
- türkdilli xalqlar arasında elmi və mədəni informasiya mübadiləsinin sürətləndirilməsi;
- ortaq humanitar məkanın formalaşmasına yönəlmiş institusional mexanizmlərin gücləndirilməsi;
- türkoloji tədqiqatlarda koordinasiyanın artırılması.

Sadalanan amillərdən də görünür ki, 2023-cü il konsepsiyası yalnız texniki standartlaşdırma sənədi deyil, yüz il əvvəl Bakıda təməli qoyulmuş ortaq intellektual və mədəni layihənin davamı kimi çıxış edir. Bu, türk xalqlarının dil və əlifba məsələsinə artıq yalnız filoloji problem kimi deyil, həm də strateji identiklik, regional inteqrasiya və rəqəmsal kommunikasiya kontekstində yanaşdığını göstərir.

Birinci Türkoloji Qurultayın irəli sürdüyü ortaq əlifba ideyası yeni tarixi şərtlərdə daha geniş mənəvi-siyasi məzmun kəsb edir və türk dünyasının XXI əsrdə elmi-mədəni əməkdaşlıq modelinin mühüm sütunlarından birinə çevrilir. Bu gün Azərbaycanla Türkiyə arasında “Bir millət, iki dövlət” prinsipi artıq bütün türk dünyası üçün strateji modelə çevrilib. Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Şimali Kipr Türk Respublikası və Macarıstan kimi dost dövlətlərin də bu birliyə qatılması Bakının 1926-cı il missiyasının XXI əsr reallığına çevrildiyini göstərir. Birinci

Türkoloji Qurultayın 100 illiyi ərəfəsində bu elmi və mənəvi hadisəni formalaşdıran zəka və fədakarlıq nəslini yad etmək təkcə keçmişə hörmət deyil, həm də milli yaddaşımızın dirçəldilməsi deməkdir. O dövrün alimləri, maarifçiləri və ideoloqları yalnız öz xalqlarının deyil, bütün türk dünyasının gələcəyi üçün düşünür, çalışır və mübarizə aparırdılar. Türkçülük tarixini düşünərkən unutmamalıyıq ki, onların yaratdığı ideyalar — türk birliyi, mədəni integrasiya, ortaq əlifba, dil və elm birliyi — qələmlə yazıldı, lakin zamanla bu ideallar can bahasına qorundu, həyatlarını qurban vermiş qəhrəmanların iradəsi ilə möhkəmləndi.

Bəkir Çobanzadə, Osman Nuri Akçökraklı, Qəlimcan İbrahimov, Əhməd Baytursunov və onların həmfikiriləri yalnız bir millətin deyil, bütöv bir sivilizasiyanın — türk dünyasının taleyini öz üzərlərinə götürən fikir adamları idilər. Onların fəaliyyəti sayəsində türk xalqları arasında ortaq elmi və mədəni düşüncənin təməli qoyuldu, türklük ideyası müasir dövrün milli oyanış məfkurəsinə çevrildi. Bu gün həmin nəslə xatırlamaq, onların ideallarını yeni nəsillərə çatdırmaq həm borcumuz, həm də türk dünyasının gələcək birliyinə xidmət edən mənəvi vəzifəmizdir. Məhz buna görədir ki, indi daha yaxşı anlayırıq ki, milli kimliyimizi yaşadan yalnız keçmişin xatirəsi deyil, o keçmişin bizə miras qoyduğu düşüncə və amal birliyidir.

İlham Əliyev: tarixi davamçılıq və mədəniyyətimizin böyük hamisi. Azərbaycan mədəniyyəti, elmi və mənəvi dəyərlərinə göstərilən diqqət bu gün dövlət siyasətinin ən önəmli tərkib hissəsidir. Möhtərəm Prezident İlham Əliyev yalnız siyasi lider deyil, həm də milli-mədəni irsin böyük hamisidir. Onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən layihələr – “Nizami Gəncəvi İli”, “Heydər Əliyev İli”, “Şuşa İli”, “Türk dünyasının paytaxtı Şuşa” proqramları, türk dövlətləri arasında təhsil, mədəniyyət və humanitar əməkdaşlığın genişləndirilməsi – bu siyasətin bariz nümunəsidir. Prezidentin Türk dünyası liderlərinə müraciətində dediyi kimi: “Biz bir-birimizi yalnız coğrafi deyil, mənəvi sərhədlərlə də birləşdiririk. Mədəniyyət və elm türk birliyinin əsas sütunlarıdır.” Bütün bu addımlar göstərir ki, İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan türklüyün elmi və mənəvi birliyinin ideya mərkəzinə çevrilmişdir. Bu, həm 1926-cı il Qurultayının ruhuna sadiqliyin, həm də müasir dövrün tələblərinə uyğun milli siyasətin təntənəsidir.

Tarix göstərir ki, milli yaddaşın qorunması, türk dünyasının elmi və mənəvi birliyinin bərpası yalnız müstəqillik dövründə mümkün oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu sahədə həyata keçirdiyi siyasət məhz 1926-cı il ideallarının müasir mərhələdə davamı kimi qiymətləndirilməlidir. 2006 və 2016-cı illərdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən imzalanan fərmanlarla I Türkoloji Qurultayın 80 və 90 illik yubileylərinin qeyd olunması dövlət səviyyəsində təmin olundu [4,5]. Hər iki yubiley çərçivəsində elmi konfranslar, sərgilər və beynəlxalq toplantılar təşkil edildi.

Bu tədbirlər bir daha göstərdi ki, Azərbaycan dövləti türk mədəni irsinin qorunmasını milli ideologiyanın əsas istiqamətlərindən biri kimi qəbul edir. I Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin Azərbaycanda dövlət səviyyəsində qeyd olunması haqqında qəbul edilən qərar, əslində, sırf xatirə və ya yubiley xarakterli bir addım kimi deyil, ölkənin türk dünyası elmi-mədəni arxiv-tekturasındakı strateji mövqeyinin təsdiqi kimi dəyərləndirilməlidir. Bu Sərəncam həm tarixi kontinuitetin təmin olunmasına xidmət edir, həm də Azərbaycanın türkologiya elminin, ortaq mədəni irsin və intellektual əməkdaşlıq ənənələrinin yenidən konseptuallaşdırılmasında aparıcı aktor rolunu vurğulayır. 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi Bakını türk dünyasının elmi diskursunun mərkəzinə çevirmişdisə, yüz il sonra qəbul olunan dövlət qərarı həmin mərkəzlik funksiyasının müasir şəraitdə yenidən aktuallaşdığını göstərir. Bu, təsadüfi deyil. Çünki Azərbaycan müasir türkologiyanın aktual problemləri – ortaq əlifba, mədəni-siyasi inteqrasiya, dil siyasəti, türkoloji tədqiqatların vahid koordinasiyası – üzrə regional lider rolunu oynayır. Bakı bu gün də müxtəlif elm və mədəniyyət platformalarının – türkoloji simpoziumların, TDT çərçivəsində dil və terminologiya komissiyalarının, mədəni irs layihələrinin – əsas toplanma nöqtəsidir. Azərbaycanın elmi institutları və ali təhsil müəssisələri türk dünyası üzrə kompleks tədqiqatların aparıldığı aparıcı mərkəzlərdən biridir.

Sərəncam həm də onu nümayiş etdirir ki, Azərbaycan hazırda Türk Dövlətləri Təşkilatının strateji inteqrasiya xəttinin formalaşdırıcı qüvvələrindən biridir. Azərbaycan ortaq əlifbanın qəbuluna yönəlik institusional mexanizmlərin hazırlanmasında, dil, mədəni irs və humanitar əlaqələrin vahid metodoloji çərçivədə qurulmasında, türkdilli dövlətlər arasında elmi diplomatiyanın gücləndirilməsində lider mövqeyə malikdir. Bu, I Türkoloji Qurultayda irəli sürülmüş ideyaların XXI əsr şəraitin də yeni ölçülər kəsb etməsini təmin edir. Yubileyin dövlət səviyyəsində qeyd olunması həm də onu göstərir ki, Azərbaycan keçmiş mirası sadəcə qoruyan ölkə deyil; o, türk dünyasının gələcək elmi və mədəni strategiyasının formalaşdırılmasında fəal iştirak edən, istiqamət verən bir dövlətdir. Qəbul olunmuş qərar Türk dünyasının intellektual xəritəsində Bakının statusunu yenidən təsdiqləməklə yanaşı tarixi yaddaşın institusional şəkildə yaşadılmasını, elmi-mədəni əməkdaşlığın yeni mərhələyə keçməsinə, türkologiya elminin regional deyil, qlobal miqyasda aktuallaşdırılmasını təmin edən strateji addım kimi çıxış edir.

İllər əvvəl Ulu Öndər Heydər Əliyev türk dünyası ilə bağlı çıxışlarında daim vurğulayırdı ki, türklərin əsrlər boyunca yaratdığı dostluq, qardaşlıq və birliyə söykənən münasibətlər təsadüfi deyil, uzun tarixi prosesin nəticəsidir. Onun fikrincə, bu dəyərlərin əsasında ortaq mənşə, ortaq yaddaş və ümumi tarixi taleyə söykənən bir mədəni birlik dayanır. Türk xalqlarının ulu babaları, müxtəlif dövrlərdə yaşamış nəsillər, minilliklər boyunca bu bağ-

lılığı zəiflətməyə çalışan xarici güclərə baxmayaraq, dilimizi, dinimizi, ənənələrimizi, adət-ənənələrimizi və milli kimliyimizi qorumağı bacarmışlar.

Heydər Əliyevin vurğuladığı kimi, türk xalqlarının birliyi təkcə etnik və mədəni yaxınlıqdan doğmur, həm də ümumi mənəvi dəyərlərə, ədalət, cəsarət, mərdlik, qonaqpərvərlik kimi xarakter keyfiyyətlərinə əsaslanır. Bu mənəvi dayaqqlar tarix boyu sınaqlardan keçmiş, savaşların, imperiyaların, siyasi təlatümlərin içində belə yaşadılmışdır [3,s.42–43].

Heydər Əliyev bildirirdi ki, türkləri birləşdirən ən mühüm amillərdən biri də ortaq dil ailəsidir: *“Fərqli bölgələrdə yaranmış dialekt və şivə fərqlərinə baxmayaraq, türk xalqlarının dilləri arasında əsrlər boyu davam edən yaxınlıq onların bir-birini anlamasını asanlaşdırmış, həm də mədəni integrasiyaya geniş imkanlar açmışdır. Bu tarixi irsi qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək yalnız mədəni və mənəvi məsələ deyil, həm də strateji əhəmiyyət daşıyan siyasi bir vəzifədir”* [11]. Onun ideyalarına görə, türk xalqlarının birliyi regionda sabitliyi, iqtisadi əməkdaşlığı, mədəni integrasiyanı və integrativ inkişafı gücləndirən həlledici amildir.

Bu baxımdan o, türk dünyası ilə əlaqələrin genişləndirilməsini, ortaq mədəni layihələrin, elmi-tədqiqat təşəbbüslərinin və dil siyasətinin inkişaf etdirilməsini müasir dövrün ən vacib istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirirdi. Ulu Öndərin fikirləri bu gün də türk dövlətləri arasındakı əməkdaşlıq strategiyasının ideya əsasını təşkil edir və ortaq dəyərlərin qorunub inkişaf etdirilməsi üçün yol xəritəsi rolunu oynayır.

Prezident İlham Əliyevin fikirləri də bu baxışın məntiqi davamıdır: bizim ortaq kökümüz, dilimiz, dinimiz və mənəviyyatımız eynidir. Türk dünyası arasındakı birlik və həmrəylik möhkəmləndikcə, bölgədə sülh, sabitlik və inkişaf daha da güclənəcək.

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi əslində bu siyasi xəttin davamıdır və bu möhtəşəm işə də Prezident İlham Əliyev imza atdı. Bu sənəd təkcə yubiley xarakteri daşımır, həm də Azərbaycanın türk birliyinin elmi-mədəni mərkəzi statusunu təsdiqləyir. Həm də onu da göstərir ki, *“Bakı 1926-cı ildə olduğu kimi bu gün də türk dünyasının intellektual paytaxtıdır”* [1]. Azərbaycan artıq təkcə keçmişin mirasını qorumaqla deyil, həm də Türk Dövlətləri Təşkilatında elmi, mədəni və siyasi integrasiyanın lideri rolunu oynayır.

Nəticə: 100 ildən sonra eyni ruh, eyni məqsəd. Birinci Türkoloji Qurultaydan keçən 100 il ərzində çox şey dəyişib: imperiyalar dağılıb, xalqlar azadlığa çıxıb, yeni dövlətlər yaranıb. Amma türklüyün elmi və mənəvi birliyi ideyası dəyişməyib. Bu ideyanı bu gün böyük bir vüsətlə yaşadan, inkişaf etdirən və siyasi reallığa çevirən Azərbaycan Prezidentidir.

Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamlar və həyata keçirdiyi siyasət sübut edir ki, Azərbaycan türklüyün beşiyi olmaqla ya-

naşı, onun gələcəyinə də yön verən aparıcı dövlətdir. Bu baxımdan Qurultayın 100 illiyi təkcə bir yubiley deyil, həm də elmi-mənəvi varisliyin, dövlətçilik ənənəsinin və türk birliyinin təntənəsidir. Sonda bir daha vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan 1926-cı ildə keçirilən Birinci Bakı Türkoloji Qurultayında olduğu kimi, bu gün də böyük türk dünyasının mədəni, elmi və ideoloji mərkəzlərindən biri kimi fəaliyyətini davam etdirir. Bu mövqenin qorunub saxlanması təkcə tarixi irsdən doğmur, həm də müasir Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü siyasətin nəticəsidir.

Müasir dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin türk dövlətləri ilə əməkdaşlıq xətti sistemli şəkildə elmi-mədəni inteqrasiyanı, ortaq humanitar məkanın formalaşdırılmasını, türkologiyanın strateji elmi istiqamət kimi inkişafını dəstəkləyir. Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində aparılan fəaliyyət, ortaq əlifba, terminologiya, dilçilik və tarixşünaslıq üzrə elmi komissiyaların yaradılması, türk dünyası akademiyalarının qarşılıqlı əməkdaşlığı ölkəmizin bu sahədə lider rolunu daha da gücləndirir. Azərbaycan həm də mədəniyyət diplomatiyası vasitəsilə türk mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına xüsusi töhfə verir. Türk dünyasının ədəbiyyatı, folkloru, musiqisi, dil və tarix irsi üzrə tədqiqatların stimullaşdırılması, elmi konfransların təşkili, mütəxəssislər arasında inteqrasiyanın genişləndirilməsi Bakı şəhərini bir növ yenidən türkoloji düşüncənin qovşağına çevirir.

Bütün bu fəaliyyətlər göstərir ki, Azərbaycan təkcə siyasi və iqtisadi əməkdaşlıqda deyil, həm də elmi-intellektual sahədə türk dünyasının mərkəzi koordinasiya platformasına çevrilmişdir. Bu, həm tarixi funksiyanın davamı, həm də strateji elmi-humanitar siyasətin nəticəsidir. XXI əsrdə Azərbaycan türk xalqlarının mədəni yenilənməsi, elmi sərhədlərin genişlənməsi və inteqrativ kimliyin formalaşması prosesində həlledici rol oynamaqda, 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayının ideya missiyasını yeni şəraitdə daha sistemli, daha geniş və uzunmüddətli perspektivlərlə davam etdirməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, N. Azərbaycan bu gün də türkoloji mərkəzdir. *Xalq qəzeti* – 1 noyabr 2025, s.7.
2. Əhmədova, S. Dünyanın təkərini “fırlatmağı” bacaran ziyalı. *Kaspi qəzeti*, 5 yanvar 2018.
3. Əliyev, H., *Müstəqilliyimiz əbədidir*. Bakı: Azərneşr, 2007, - 480 s.
4. Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 9 noyabr 2005-ci il. *Xalq qəzeti* – 10 noyabr 2005.
5. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 18 fevral 2016-cı il. *Xalq qəzeti* – 19 fevral 2016.
6. Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 21 oktyabr 2025-ci il. *Xalq qəzeti* – 22 oktyabr 2025.
7. Hacıyev, T., Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri. *Bakı Universiteti Xəbərləri* (BDU), № 2, 2006, - s.18–26.
8. Həbibbəyli, İ., Birinci Türkoloji Qurultayın dərsləri və müasir çağırışlar. *Azərbaycan qəzeti*, 13 noyabr 2016.
9. Xəlilov, B., *Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay*. - Bakı: Elm, - 1999.

10. Nərimanoğlu, K. V. 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı haqqında söz. *Latın əsaslı yeni türk əlifbası və Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı* (bibliografiya). - Bakı, 2006, - 94 s.
11. Türkiyənin Baş naziri Tansu Çillərin şəərəfinə verilən ziyafətdə Heydər Əliyevin nitqi. Gülüstən Sarayı. 10 iyul 1995-ci il. *Xalq qəzeti* – 11 iyul 1995.
12. Veysəlli, F. Azərbaycanda əlifba məsələsinə Xalq Cümhuriyyətinin baxışı. *525-ci qəzet*, 4 may 2018, s. 6.
13. 1926-cı il Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı. Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər: Kamil Vəli Nərimanoğlu, Əliheydər Ağakışiyev. - Bakı: Çinar-Çap, 2006, - 570 s.

БАКИНСКИЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ КОНГРЕСС: ИСТОРИЧЕСКАЯ МИССИЯ И ПРОДОЛЖЕНИЕ В НОВУЮ ЭПОХУ

Намиг Г. АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Роль Азербайджана в Первом тюркологическом конгрессе является как исторической миссией, так и стратегическим направлением, которое получает последовательное развитие в современную эпоху. Конгресс, состоявшийся в Баку в 1926 году, стал первой крупномасштабной инициативой, направленной на укрепление научной и культурной интеграции тюркских народов, и именно Азербайджан выступил интеллектуальным центром этого процесса. В Баку обсуждались ключевые вопросы, такие как единая азбука, языковая конвергенция и выработка общих научных методологий, что оказало значительное влияние на культурное и академическое развитие всего тюркского мира. В статье подчеркивается, что сегодня Азербайджан продолжает эту историческую линию в рамках Организации тюркских государств, выступая одним из ведущих научных, культурных и политических участников процесса тюркской интеграции.

Ключевые слова: Азербайджан, Тюркологический конгресс, единая азбука, тюркский мир, ОТГ, роль Баку.

BAKU TURKOLOGICAL CONGRESS: HISTORICAL MISSION AND CONTINUITY IN THE NEW ERA

Namiq G. AHMADOV

SUMMARY

Azerbaijan's role in the First Turkological Congress represents both a historical mission and a strategic line that continues in the modern era. The congress, held in Baku in 1926, was the first large-scale initiative aimed at fostering scholarly and cultural integration among Turkic peoples, and Azerbaijan emerged as the intellectual center of this process. Key issues such as a unified alphabet, linguistic convergence, and the development of common scholarly methodologies were discussed in Baku, influencing the cultural and academic trajectory of the entire Turkic world. As the article emphasizes, Azerbaijan today continues this historical path within the framework of the Organization of Turkic States, acting as one of the leading scientific, cultural and political contributors to Turkic integration.

Keywords: Azerbaijan, Turkological Congress, unified alphabet, Turkic world, OTS, Baku's role.

**AZƏRBAYCANDA HAVA NƏQLİYYATININ İNKİŞAF TARİXİ
(1969-1982-Cİ İLLƏR)****İlqar H.Abdullayev***

Bu məqalədə Azərbaycan H.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinə qədər aviasiya sahəsində işlərin arzu olunan səviyyədə olmamasından, bu sahədəki rəqəmlərin Ümumittifaq göstəricilərindən geri qalmasından, 1969-cu ildə H.Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlişindən sonra isə burada başlanmış inkişafdan danışılır. Azərbaycanda müasir mülki və hərbi aviasiya infrastrukturunun yaradılması, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi və s. kimi çox çətin və vacib işlərin həyata keçirilməsi də burada öz əksini tapmışdır. Həmin dövr aeroport və aerodromlarda hava hərəkətini idarə edən daha mükəmməl sistemlə - qabaqcıl dünya standartlarına yaxınlaşan EHM-in 3-cü nəslinin bazasında təchiz edilməsi mərhələsi kimi də xarakterizə edilir.

Açar sözlər: H.Əliyev, aviasiya, təyyarə, aeroflot, aerovağzal

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.04.3029>

Giriş. Müasir dövrdə hər bir ölkənin iqtisadiyatında, hərbi qüdrətində, xüsusilə sərnəşin daşınmasında aviasiyanın böyük rolu danılmazdır. Aydın-
dır ki, bu cəhətdən Azərbaycan da istisnaq təşkil etmir. Lakin Heydər Əliyevin respublikamızda hakimiyyətə gəlməsinə qədər hava nəqliyyatı sahəsində işlər heç də arzu edilən səviyyədə deyildi. Bu sahədəki göstəricilər orta Ümumittifaq göstəricilərindən xeyli aşağı idi. Bu baxımdan təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev cənablarının 1969-cu ilin iyun plenumunda hakimiyyətə gəlməsindən sonra respublikamızda yüksək sürətlə inkişaf edən nəqliyyat növlərindən biri də hava nəqliyyatı oldu.

Əsas hissə. Hava nəqliyyatının sərnəşin daşımını həyata keçirən əsas nəqliyyat növlərindən biri olması heç kimə sirr deyildir. Onun ümumi sərnəşin daşımada xüsusi çəkisi 1970-1979-cu illər ərzində 16,9 %-dən (1970-ci il), 21,2%-ə (1979-cu il) yüksəlmişdir. 1970–80-ci illərdə keçmiş SSRİ-də ittifaq əlaqələrində İl-18 əvəzinə Tu – 154B, yerli əlaqələrdə YAK-40 markalı daha güclü və komfortlu təyyarələrdən istifadə edilir [13,29]. Təyyarələrlə yanaşı xalq təsərrüfatında helikopterlərdən də geniş istifadə edilmişdir. Təkcə respublikamızın kənd və meşə təsərrüfatında helikopterlərlə 3,6 min

* Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin doktorantı; ilqar.heyderoglu@mail.ru; ORCID ID: 0009-0004-0124-0652

hektar sahədə aviakimya işləri aparılmışdır [13, 31]

Göstərilməlidir ki, 70-ci illər Azərbaycan Mülki Aviasiya İdarəsi üçün texniki tərəqqi yolunda irəliləmə, daha komfortlu və istehsal maşınları ilə yenilənmə, aeroport və aerodromların yenidən qurulması dövrü kimi yadda qalmışdır. Qeyd edilməlidir ki, həmin dövr aeroport və aerodromlarda hava hərəkətini idarə edən daha mükəmməl sistemlə - təyyarələrin uçuş və enmə-sini öz texniki imkanlarına görə qabaqcıl dünya standartlarına yaxınlaşan EHM-in 3-cü nəslinin bazasında təchiz edilməsi mərhələsi kimi də xarakterizə edilir [11,152]. 1972-ci ilin aprelində avtomatlaşdırılmış sistem – “Sirena” Dövlət komissiyası tərəfindən qəbul edilmiş və istismara buraxılmışdır. Bir qədər sonra Bakı ilə bərabər Gəncə aeroваğzal da bu sistemə qoşulmuşdur. Göstərmək yerinə düşərdi ki, “Sirena” sistemləri aviabiletlərin sənədləşdirilməsinə sərf olunan vaxtı 2 dəfə azaltmağa imkan vermişdir [22].

Göstərilməlidir ki, aviasiya sənayesində inkişaf özünü həm də onda göstərmişdir ki, 1950-ci ildə azərbaycanlı aviatorların daşdığı sərnişinlərin sayı 21 min idisə, 1970-ci ildə bu rəqəm 969 min nəfər olmuşdu. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1970-ci ilin əvvəlindən avqustuna qədər plandan əlavə 11 min nəfərdən çox sərnişin daşınmışdır. Təkcə 1970-ci ildə Bakı - Şəki və Bakı – Ağcabədi marşrutları açılmışdır. Artıq Gəncə (o vaxtkı Kirovabad), Yevlax, Naftalan, Mingəçevir, Naxçıvan şəhərlərinin, Balakən və Zaqatala rayonlarının zəhmətkeşləri Bakıya təyyarə ilə gələ bilirdilər. Yay mövsümündə isə Nabrana da xüsusi marşrutda təyyarələr işləyirdi [16].

70-ci illərdə mülki aviasiyada yeni sürətli turboreaktiv təyyarələrin istismarına başlanılmışdı ki, bu da təkcə sərnişinlərə xidmətin səviyyəsinin yüksəlməsinə deyil, həm ittifaq miqyasında, həm də ərazi idarələrinin (Azərbaycan idarələrinin təmsalında) aviasiya sahəsindəki infrastrukturunda dəyişikliklərə səbəb olmuşdu [11,141]. 1971-1976-cı illərdə respublikanın 11 rayonunda, o cümlədən Xankəndində, Naxçıvanda, Balakənddə, Beyləqanda, Zaqatalada “Yak – 40” tipli rahat təyyarələri qəbul etmək üçün uçuş – enmə zolaqları, Fizuli, Balakən, Naftalan şəhərlərində yeni, müasir təyyarə vağzalları tikilmiş, Xankəndi təyyarə vağzal da yenidən qurulmuşdur [15, 134].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, respublikada aviasiya sahəsində təhlükəsizlik problemləri də həmişə respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 16.II 1973-cü il tarixli qərarına, eləcə də Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin müvafiq Qərarına uyğun olaraq respublikamızda aviasiyada təhlükəsizlik qaydalarının gücləndirilməsi üçün bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlər görülmüşdür. Bu tədbirlər 1971-1972-ci illərdə Azərbaycan Uçuşu İdarəetmə İdarəsində şəxsi heyətin səhvi üzündən yeddi qəzanın baş verməsindən sonra xüsusilə güclənmişdir. 1971-1975-ci illərdə Heydər Əliyevin tə-

şəbbüsü və bilavasitə köməyi ilə respublikanın hava məkanına yeni reaktiv təyyarələr – “Tu- -134” və “Yak – 40” hava gəmiləri çıxarılmışdır. 1971-ci ilin avqust ayında “Tu – 134A” turboreaktiv təyyarəsi ilə ilk uçuş Bakıdan Moskvaya həyata keçirilmişdir [15,137]. Respublika aviasiyasının qazandığı nailiyyətlərə görə Azərbaycan Mülki Aviasiya İdarəsinin bir qrup işçisi orden və medallara layiq görülmüşdür [19]. Azərbaycan aviatorlarının nailiyyətləri gündən-günə artırdı. Belə ki, SSRİ Mülki Hava Donanması Azərbaycan Məhəlli İdarəsinin təyyarələri ilə İran, İraq və Misirin birgə daşdığı qədr sərnişin daşınmışdı. 1966 – 1972-ci illər ərzində Bakı təyyarəçiləri 5 milyondan çox sərnişin daşımışdılar [25].

Tədqiaqlar göstərir ki, respublikada aviasiyanın inkişafı, bu sahədə olan vəziyyət həmişə respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan KP MK Bürosunun 23 yanvar 1973-cü il tarixli iclasının 59 Nəli Protokolundan aydın olur ki, respublikada Sov. İKP MK-nın 1973-cü il 11 yanvar tarixli qərarına uyğun olaraq Azərbaycan Mülki Aviasiya İdarəsinə bir nəfərin “Azərbaycan SSR Əməkdar Mühəndisi”, 3 nəfərin “Azərbaycan SSR-in Əməkdar Rəşionalizatoru” adına, 10 nəfərin isə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri Fərmanına layiq görülməsi üçün təqdimat verməsinə icazə verilməsi tövsiyyə edilirdi [6]. Təsədüfi deyildir ki, 1973-cü il mayın 1-də Bakıdan Yevlaxa “Yak – 40” təyyarəsi ilə ilk uçuş yerinə yetirilmişdir. Həmin il iyunun 15-dən etibarən Yevlaxdan Mineralniye Vodıya, Naxçıvana və Bakıya müntəzəm olaraq yüksək sürətli “Yak – 40” təyyarəsi uçuşa başladı [15, 136]. Artıq 1974-cü ildə Respublikamızın təyyarə limanlarından keçmiş SSRİ-nin 56 şəhərinə hava gəmiləri uçurdu. Keçmiş SSRİ-nin 14 digər müttəfiq respublikasının paytaxtı ilə Bakını birləşdirən hava yolları fəaliyyət göstərirdi [14]. 19 avqust 1976-cı ildə “Tu – 154” təyyarəsi ilə Moskvadan Bakıya ilk uçuş həyata keçirilmişdir. Bu hava reysi Azərbaycan Mülki Aviasiya İdarəsinin uçuş heyəti SSRİ-nin əməkdar pilotları A.Bağırov və M.Mantaşevin başçılığı ilə həyata keçirilmişdir. 1977-ci il martın 2-də isə yeni Bakı – Fizuli hava xətti açılmışdır. Elə həmin il aprel ayından Bakı – Naftalan – Bakı hava xəttində “Yak – 40” təyyarələri ilə müntəzəm uçuşlar başlanmışdır. Həmin illərdə aviasiyamızın inkişafı üçün Respublika səviyyəsində hər cür tədbirlər görüldü. Təsədüfi deyildi ki, 1976 – 1980-ci illər üçün qəbul edilmiş plana əsasən aviatorlarımız beş il ərzində 550 milyon sərnişin, milyonlarla ton xalq təsərrüfatı yükləri və poçt daşınmalı idi [23]. 1977-ci ilin axırında respublikanın paytaxtını bütün şəhər və rayon mərkəzləri ilə birləşdirən hava xətləri fəaliyyət göstərirdi. Bütün aeroportlar hava xətlərinin idarəsi üçün müasir tipli radiostansiyalar ilə təchiz olunmuşdu.

1977-ci ilin sonunda Bakıda hava məlumatlarının mərkəzləşdirilmiş agentliyinin yeni binası açılmışdır. Bu binada aviabiletlərin satışının və

bronlaşdırılmasının avtomatlaşdırılması üçün daha müasir hesablayıcı mərkəz yerləşdirilmiş, aeroportdan uçan reyslər haqqında elektron informasiya tablosu quraşdırılmışdır [11,144].

1969-1982-ci illərdə mülki aviasiyada sərnişin daşınmasında əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Nəticədə sərnişinlərin maksimal rahatlığı təmin edilmişdi. Respublika rəhbərliyinin və Azərbaycan Mülki Aviasiya idarəsinin diqqət mərkəzində daşıma xidməti mütəxəssislərinin və bort bələdçiləri heyətinin, bütün xidmət personlarının hazırlanması da dururdu [32,74]. Bu illərdə kənd təsərrüfatı sahələrinin aviakimyəvi üsulla işlənməsində, meşə təsərrüfatında, geoloji kəşfiyyatlarda və aerofotoçəkilişlərdə yeni aviasiya texnikasından da geniş istifadə olunurdu. Göstərməlidir ki, “Ali məktəblərin sonrakı inkişafı və mütəxəssislərin hazırlanması səviyyəsinin artırılması haqqında” SSRİ hökumətinin Sərəncamı mülki aviasiyanın ali təhsil və orta ixtisas məktəbləri üçün böyük mobilləşdirmə gücü oldu. Yeni aviasiya texnikasının və yerüstü texnikanın istismara buraxılması Aeroflotun perspektiv inkişafını yeni profilli mütəxəssislərin hazırlanmasının vacibliyini diqqətə edirdi. 1976-1980-ci illərdə mülki aviasiya məktəblərinin ixtisaslaşdırılması başa çatmış, Aktyubinsk, Kirovoqrad və Buquruslan məktəbləri nəqliyyat aviasiyası üçün təyyarəçilər hazırlamağa başlamışdılar [30, 303].

Ulu Öndərimizin qeyri-adi uzaqgörənliyi nəticəsində azərbaycanlı aviatorların böyük bir qismi məhz bu məktəblərdə təhsil almış və bunun nəticəsində də respublika elmi-texniki hazırlıqlı kadrlarla təmin olunmuşdur. Ümumiyyətlə, 1969-1982-ci illərdə onun təşəbbüsü ilə SSRİ-nin aparıcı ali məktəblərində oxumaq üçün 15 mindən çox gənc göndərilmiş və onlar bu gün də müstəqil Azərbaycan mülki aviasiyasına xidmət edirlər [32,78].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Bakı ilə keçmiş SSRİ-nin ən uzaq nöqtələri arasında bir başa əlaqələr getdikcə daha da çoxalırdı. Bu baxımdan Bakı-Tümen və Bakı-Ulyanovsk marşrutları xüsusilə xarakterikdir. Belə ki, 1978-ci ildə Bakıdan Tümenə və Ulyanovsk-a bir başa uçan “Tu – 134” hava gəmilərindən istifadəyə başlanılmışdır [18]. Yeri gəlmişkən qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Bakı-Ulyanovsk və Bakı-Tümen marşrutlarının açılması ilə Azərbaycanı keçmiş SSRİ-nin 60-dan çox şəhəri ilə birləşdirən hava yollarının uzunluğu 5 min kilometr artmışdır [24]. Yanvarın 1-dən isə Gəncəni (keçmiş Kirovabadı) Voronejlə birləşdirən xətt açılmışdır. Gəncə ilə Mineralniye Vodi arasında uçan İl -18 təyyarələri Tu – 124 hava gəmiləri ilə əvəz olunmuşdur. Yayda Yevlax və Xankəndi şəhərləri ilə Nalçik arasında “hava körpüləri” salmaq nəzərdə tutulurdu. Fizuli – Xankəndi – İrəvan marşrutu da 1979-cu ilin yayında istifadəyə veriləcəkdi [12].

Bakıda 1979-cu ilin oktyabrında aviasiya sahəsinin təsərrüfat və ideoloji fəallar iclasının keçirilməsi bilavasitə SSRİ Mülki Aviasiya naziri B.P.Buqayevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevə ünvan-

ladığı məktubunda göstərildiyi kimi Mülki Aviasiya Azərbaycan İdarəsi kollektivinin uğurlarına, əmək kollektivində siyasi-tərbiyəvi işlərin və respublikanın dayaq bazalarında aviakimyəvi işlərin yüksək səviyyədə görülməsinə minnətdarlığın təzahürü idi [9].

Danışdığımız dövrdə Azərbaycanda Aviasiyanın inkişaf etməsinin bir göstəricisi də Azərbaycan KP MK-nın I katibi tərəfindən 27 iyul 1979-cu il tarixdə “Bakıda aviasiya sənayesi müəssisələri işçilərinin Ümumittifaq iclasının keçirilməsi haqqında” Sərəncam verilmiş və iclas 1979-cu il sentyabr ayında Bakı Aqreqat İstehsalat Birliyində keçirilməsi olmuşdu (10). Aydın-
dır ki, keçmiş SSRİ-nin ən tanınmış aviatorlarının iclasının Bakıda keçirilməsi bilavasitə respublikamızda bu sahədə kifayət qədər yüksək nailiyyət qazanılmasının təcəssümü idi. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan mülki aviasiyası uzun illər ərzində köhnə tipli xarici təyyarələrdən müasir tipli laynerlərə kimi şərəfli inkişaf yolu keçmişdir. Təsədüfi deyildir ki, artıq 1980-ci illərin əvvəllərində Bakıdan keçmiş SSRİ-nin 70-dən çox şəhərinə təyyarələr uçurdu. Onlar ümumi uzunluğu 82 min kilometrdən çox olan hava xətləri ilə sərnəşin, poçt və yük daşıyırdı [11, 148]. 1980-ci illərdə Azərbaycan mülki aviasiya işçiləri öz beynəlmiləlçilik borclarına sadıq qalaraq Kuba, Şimali Qafqaz, BAM və Tümenin mülki aviasiyası xidmətində də çalışmışdılar.

Göstərilməlidir ki, danışılan müddət ərzində aviadaşımalar da çoxalmışdır. Belə ki, əgər 1960-cı ildə 2073 sərnəşin və 47,5 ton yük daşınmışdırsa, 1970-ci ildə 35404 sərnəşin, 12 ton poçt və 146 ton yük daşınmışdır. 10 il sonra isə 63843 sərnəşin, 16,7 ton poçt, 387,3 ton yük daşınmışdır [28, 48]. 1971-1975-ci illərdə Azərbaycanın hava xətlərində “Tu – 134” və “Yak – 40” kimi yeni reaktiv laynerlər uçmağa başladı. 1977-ci il avqustun 30-da “Tu – 134” təyyarəsi ilə Moskvaya ilk səfər həyata keçirildi. Bu uçuşun ekipajına hava gəmisinin kapitanı Ç.Ağazadə rəhbərlik edirdi. Respublikanın bölgələrində infrastrukturun yeniləşməsi işləri davam etdirilirdi. 70-ci illərdə 11 rayonda, o cümlədən Naxçıvanda, Zaqatalada və Xankəndi yaxınlığında yeni uçuş – enmə zolaqları salındı. Süni örtüklə üzlənmiş bu zolaqlar “Yak – 40” tipli reaktiv təyyarələri qəbul etməyə imkan verirdi. A.S.Yakovlevin xüsusi konstruktor bürosunun “məhsulu” olan “Yak – 40” reaktiv təyyarəsi (kreyser sürəti saatda 550 – 600 kilometrə çatırdı) əsasən yerli hava xətləri üçün nəzərdə tutulmuşdu [20, səh.85]. Şübhəsiz ki, Azərbaycanın bütünlüklə aerofikasiyalaşmış bir respublikaya çevrilməsi Azərbaycan KP MK-nın və respublika hökumətinin, əlbəttə, ilk növbədə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev cənablarının son dərəcə böyük, titanik xidmətinin nəticəsi idi.

70-ci illərdə “Yak -40” tipli reaktiv təyyarənin, “Tu – 154” tipli magistral laynerin istifadəyə verilməsi təkcə sərnəşinlərə xidmət sahəsində keyfiyyət dəyişikliyi deyil, həm də yerli və ittifaq miqyasında aviasiyanın infrastruktur sahəsində böyük irəliləyiş demək idi. Bu irəliləyiş özünü Azərbay-

canın timsalında çox əyani göstərirdi [25].

Lakin 70-ci illərin əvvəllərində hava hərəkətində yaranmış intensivlik, çoxtutumlu və sürətli təyyarələrin istismarı, mürəkkəb yerüstü aviasiya texnikasının tətbiqi və s. yeniliklər uçuşların təhlükəsiz və müntəzəm olması üçün təsirli tədbirlər görülməsini tələb edirdi. Bu zərurət bir də ondan doğurdu ki, “Aeroflot” sistemində istehsalat və intizam pozuntuları tez-tez nəzərə çarpırdı. Azərbaycan aviasiya idarəsi üzrə 1967-ci ildə 295, 1968-ci ildə 258, 1969-cu ilin 9 ayı ərzində 242 intizam pozuntusuna yol verilmişdi. Özü də intizamı pozanların əksəriyyəti komandir və uçuş heyətinin üzvləri idi [5]. Azərbaycan mülki – aviasiya idarəsində də xeyli nöqsanlar mövcud olmuşdur. Belə ki, burada da xidmət personalının yarıtmaq işi ucbatından təyyarə reysləri tez- tez gecikir, ya da təxirə salınırdı. Sərnişinlər biletlərini qeydiyyatdan keçirmək üçün bəzən saatlarla vaxt itirməli olurlar. Aeroport mehmanxanalarında antisanitariya hökm sürür, elementar mədəniyyət və rahatlıq yox idi. Yevlax, Şəki, Zaqatala, Naftalan, Mingəçevir və Tovuz aeroportlarında sərnişinlər, xüsusilə çətinliklərlə üzləşirdilər [7]. Şübhəsizdir ki, Azərbaycan KP MK-da nəqliyyatın müxtəlif sahələrinin daha da inkişaf etdirilməsi, buradakı nöqsanların aradan qaldırılması üçün müvafiq qərar və qətnamələrin çox böyük rolu var idi.

Əlbəttə, yuxarıda göstərilən nöqsanlar sadəcə olaraq dözülməz idi. Buna görə də Respublikamızın o vaxtkı rəhbəri Heydər Əliyev cənabları tam doğru olaraq əsl tələbkarlıq nümunəsi göstərdi. Təsadüfi deyildi ki, artıq Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il 18 noyabr tarixli qərarında “Əmək intizamını möhkəmləndirmək və vəzifə borcunu danışıqsız yerinə yetirmək” tələbi irəli sürülürdü [31,81]. Amma bütün nöqsanlarına baxmayaraq 70-ci illəri bütövlükdə Azərbaycan aviasiyasının çiçəklənməsi dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Belə ki, məhz bu dövrdə o zamanlar üçün ən yeni hesab olunan üçüncü nəsil təyyarələrin elektron – hesablama maşınlarının köməyi ilə enib – qalxması ölkə aviasiyasını dünya standartlarına xeyli yaxınlaşdırmış oldu. Bu illərdə EHM sərnişinlərə xidmət sahəsində də geniş tətbiqini tapdı. 1972-ci ildə Dövlət Komissiyasının qəbul etdiyi “Sirena” sistemi fəaliyyətə başladı ki, bu da Bakı və Gəncə aeroваğzallarında aviabiletlərin qeydə alınması işinə sərf edilməsi vaxtını iki dəfə azaltmağa imkan verirdi. Bakı və Gəncə (Kirovabad) aeroportları uçuşların təhlükəsizliyini və dövrüçüliyini təmin etmək üçün daha yaxşı işıqlandırma texnikası və radio vasitələrlə təchiz edildi. 1975-ci il iyunun 1-dən “Aeroflot”un daxili hava xətlərində EHM-in köməyi ilə yaradılmış illik cədvəl tətbiq edilməyə başlandı. Bu cədvələ 3612 aviareys daxil edilmişdi. Halbuki 1972-ci ildə aviareyslərin sayı 2274 olmuşdu. SSRİ-nin bütün aeroportlarında mərkəzi dispetçer məntəqələri yaradılmışdı. Dispetçer məntəqələri xidmətlərin dəqiq əlaqələndirilməsi, təyyarələrin texniki cəhətdən səfərə hazırlanması, onların yüklənməsi və

cədvəl üzrə uçuşunu təmin etmək kimi funksiyaları öz üzərinə götürmüşdü.

Danışdığımız dövrdə sanitar aviasiyasının “sifarişini” məmnuniyyətlə qəbul edib, hadisə yerinə uçan adlı-sanlı tibb mütəxəssislərimiz də az deyildi. Cərrahlardan E.Qasımzadə, V.Atlas, A.Hacıyev, L.Frenkenberq, A.Rəfibəyli, P.Lazarev, həkim A.Lev, nevroptoloq S.İsmayılov, uroloq, tibb elmləri doktoru Q.Zülfüqarov, tibb bacısı N.Razumovskaya və bir sıra başqaları buna misal ola bilər. Bort həkiminin öz vəzifəsindən əlavə digər xəstələrin köməyinə tələsdiyi hallar da az olmayıb [26, 190-191]. Statistikanın quru rəqəmləri, protokol qeydləri, hesabatdakı sətirlərin arxasında yüzlərlə, minlərlə xilas edilmiş insan həyatı durur.

Xidmətlər arasında kənd təsərrüfatı aviasiyasının, xüsusilə böyük rolu vardır. Mədəni bitkilərin zərərvericiləri, xüsusən şəkər çuğundurunun qəni mi olan uzunburunun məhv edilməsi sahəsində aviatorların kolxoz və sovxoz əməkçilərinə etdiyi köməyi heç bir qiymətlə müqayisə etmək olmaz. Əvvəllər bu həşəratlar minlərlə insanın əməyini heçə endirirdi. Kənd yerlərində uçuş – enmə sahələrini bərk materiallardan üzləyirdilər. Prinsip etibarlı ilə bu cür uçuş – enmə zonaları təyyarələr və uçuş heyəti üçün hər cür məişət şəraiti olan baza rolunu oynayır.

Görülən tədbirlər nəticəsində 1971-ci ildə 3 milyon hektar kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı sahəsinə aqro-kimyəvi qulluq göstərilmişdi. Məhz aviatorlar tərəfindən havadan tozlanmanın uğurla aparılması nəticəsində yüz min hektarlarla sahədə bol pambıq becərilirdi. 1976-cı ildə respublikamız 400 min ton pambıq toplayıb dövlətə təhvil vermişdi. Müxtəlif illərdə havaların pis keçməsi, təbii şəraitin qənaətbəxş olmaması nəticəsində yaranan çətinliklərə kənd zəhmətkeşləri ilə birlikdə aviatorlar da sinə gərirdilər. Qonşu respublikalara “qardaşlıq köməyi daimi ənənəyə çevrilmişdi” [27, 463]. Bu, Azərbaycan aviatorlarının yüksək peşəkarlığından və mənəvi keyfiyyətindən xəbər verirdi. Bu barədə danışılarkən Zabrat aviasiya dəstəsinin təyyarəçilərinin də fədakar əməyini qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, onlardan Ə.Əhmədov və Ə.Əzimov Biləsuvar rayonunda pambıq tarlalarının dərmanlanmasında çox böyük qəhrəmanlıqla çalışmışlar. Təsədüfi deyildi ki, həmin rayonun rəhbərliyi adları çəkilən pilotlardan çox razılıq edirdilər [21].

1979-cu ildə SSRİ-nin əsas pambıq bazası olan Özbəkistanda havaların şıltaqlığı nəticəsində pambıq əkinə xeyli ləngiyirdi. Şiddətli şaxtalar, leysan yağışları, dolu “zərbələri” çox böyük ərazidə torpağa səpilmiş toxumu (çiyidi) ya məhv etmiş, ya da zədələmişdi. Hətta ikinci, üçüncü dəfə səpin aparılmışdı. Belə bir zamanda Özbək pambıqçılarının köməyinə Azərbaycan aviatorları gəldilər. Onlar tez yetişən pambıq sortlarını tez daşıyaraq əkinçilərə çatdırdılar. Daha sonra isə əkin sahələrini ziyanvericilərdən təmizlədilər. Həmin il Özbəkistan zəhmətkeşləri pambıqçılıq tarixində ilk dəfə olaraq 5 milyon 720 min ton “ağ qızıl” tədarük edərək planı artıqlaması ilə yerinə

yetirdilər [30, 317]. Bu qələbədə şübhəsiz ki, Azərbaycan aviatorlarının da layiqli payı vardı. Müvafiq sənədlərlə tanışlıq göstərir ki, sərnişinlərin hava və dəmir yolu ilə daşınması sahəsində fərq nisbəti “Aeroflotun” xeyrinə getdikcə dəyişirdi. Belə ki, 1950-ci ildə bu üstünlük 1,8% idisə, 1975-ci ildə 35,4%-ə qalxmışdı. Bu baxımdan təsadüfi deyildi ki, Azərbaycan aviatorları tərəfindən 1975-ci ildə 25 min ton yük və 1,3 milyon sərnişin mənzil başına çatdırılmışdı [33, 195].

Böyük iftixar və qürur hissi ilə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan aviatorları beynəlxalq aləmdə də öz peşəkarlıqları və səriştələri ilə fərqlənirdilər. O vaxtlar Afrika qitəsində çalışan azərbaycanlı aviatorlardan Faiq Məmmədov, Mark Zaika, Artyom Bağirov və başqaları bu ölkənin hava xəttində bir çox halarda əsl möcüzə yaradırdılar. O vaxt baş vermiş bir hadisə bu baxımdan xüsusilə xarakterikdir. Belə ki, xarici avia şirkətlərdən birinin təyyarəsi Malinin paytaxtında sovet təyyarəsindən bir saat əvvəl havaya qalxaraq Afrikanın digər ucqar bir nöqtəsinə kurs götürür. Ekipaj üzvləri nəzərdə tutulan nöqtəyə çatdıqda sovet təyyarəsinin özlərindən əvvəl gəldiyini görəndə təəccüblənirlər. Sən demə Sovet “İL – 18” təyyarəsini idarə edən bakılı pilot M.Zaika həmin məsafəyə çatmaq üçün çətin, lakin qısa marşrutu seçib və mənzil başına daha tez çatıb. Azərbaycanlı şahinlər bir müddət Mali Respublikasında da fəaliyyət göstərərək orada da dinc həyat quruculuğunda böyük işlər görmüşlər [15, 129]. O vaxtlar cəmiyyətin sosial – iqtisadi həyatında aviasiyaın rol və əhəmiyyətinin artmasının göstəricilərindən biri də Bakı Birləşmiş Avia dəstəsinin komandiri – aeroport rəisi vəzifəsinin Azərbaycan KP MK-nın nomenklaturasına daxil edilməsi faktı idi. Ulu Öndərimiz H.Ə.Əliyevin imzaladığı fərman və Azərbaycan KP MK katibliyinin qərarı ilə S.İlyasov Bakı aeroportunun ilk rəisi təyin olundu (2). Bu tədbir həm də onun göstəricisi idi ki, respublika rəhbərliyi artıq “kənardan göndərilmiş” kadrlara yox, yalnız respublikada yetişən kadrlara güvənir, milli kadrlarımızın irəli çəkilməsini istəyir.

1979-cu ilin oktyabrında aviasiya sahəsinin təsərrüfat və ideoloji işçilərinin fəallar yığıncağı keçirildi. Ulu Öndərimiz burada məruzə ilə çıxış edərək aviatorların xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çox önəmli rol oynadıqlarını göstərməklə bərabər, gələcəkdə onlardan daha çox şey gözlənildiyini xüsusilə qeyd etmişdir. Yeri gəlmişkən bu yığıncağın Bakıda keçirilməsi faktının özü də Azərbaycanın mülki aviasiya sahəsində kifayət qədər böyük müvəffəqiyyət qazandığını əyani şəkildə sübut edirdi [3]. Bu müşavirədə komandir – rəhbər heyəti arasında siyasi tərbiyə işlərini təkmilləşdirmək məsələləri müzakirə olundu və konkret tədbirlər müəyyən olundu. Göstərməlidir ki, Azərbaycanda aviasiya və aviasiya ilə əlaqədar sahələrin inkişaf səviyyəsini göstərən faktlardan biri də SSRİ Aviasiya Sənayesi Nazirliyi tərəfindən 1979-cu ilin payızında usta və hamilərin rolunu artırmaq

mövzusunda Ümumittifaq müşavirəsinin Bakıda keçirilməsi təklifi irəli sürülmüşdü. Həmin müşavirə göstərilən vaxtda Bakı Aqreqat İstehsalat Birliyinin bazasında keçirilmişdi [4].

Aparılan tədqiqatlar sayəsində müəyyən edilmişdir ki, təkcə 1982-ci ildə 1,7 milyona yaxın sərnişin, 26 min ton poçt və yük daşınmışdır. Aviatorlarımız 3,7 milyon hektar əkin sahəsini havadan gübrələmişlər. Əlbəttə, bütün bu göstəricilər respublika aviatorlarımızın vətən qarşısında nəhəng xidmətlərinin əyani sübutu idi [17]. Danışdığımız dövrdə Azərbaycan mülki aviasiya sahəsində kifayət qədər yüksək səviyyəli kadrlarla təmin olundu. Bu işlərdə isə Heydər Əliyevin müstəsna dərəcədə böyük rolu olmuşdu. Belə ki, onun təşəbbüsü ilə 1969-1982-ci illərdə SSRİ-nin aparıcı ali məktəblərində 15 mindən çox azərbaycanlı gənc göndərilmişdi [29, 57].

Haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda hava və dəmir yolu ilə istər sərnişin, istərsə də yük daşınmasının dinamik səviyyədə artmasını aşağıdakı cədvəl bir daha sübut edir

İllər	1970	1975	1980
Hava (sərnişin – kilometr)	986	1630	2170
Dəmir yol (sərnişin-kilometr)	1676	2066	2250
Sərnişin daşınması			
Hava	800 min	1,2 mln.	1,4 mln.
Dəmir yol	28,7 mln.	30,3 mln	28,5 mln

(20.)

Cədvəldən göründüyü kimi təxminən 10 il ərzində aviasiya sahəsində sərnişin daşınması iki dəfə artmış, dəmir yolu ilə isə elə də ciddi artım olmamışdır.

Nəticə. Ümumiyyətlə, götürdükdə 1969-1982-ci illər sovet Azərbaycanı tarixində ən parlaq səhifələrdən biri olmuşdur. Belə ki, 1970-1980-ci illərdə istehsal edilən daxili məhsulun miqdarı 1945-1970-ci illərdə (25 il ərzində) buraxılan məhsuldan çox idi. Müvafiq surətdə nəqliyyat kompleksində işlər xeyli canlanmışdı. Təsədüfi deyildir ki, 1969-1982-ci illərdə aviasiya vasitəsilə yükdaşıma 25%, sərnişin daşınması isə 2,1 dəfə artmışdı [20,195]. H.Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi illərin uğurlu nəticəsi olaraq, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı ilə Azərbaycan aviasiyasının nümayəndələrindən bir qrupu fəxri adlara, o cümlədən Əməkdar nəqliyyat işçisi və Əməkdar səmərələşdirici adlarına layiq görülmüşdü [7].

Aydındır ki, yuxarıda göstəriləni kimi azərbaycanlı aviatorların nəinki respublika daxilində, eləcə də ölkə xaricində, hətta başqa qitədə (Afrikada) özlərini ən yaxşı cəhətdən göstərmələri, Özbəkistanda tez yetişən toxum sortlarının tez daşınaraq pambıqçıların istifadəsinə vermələri, respublikada o vaxtlar üçün ən müasir “Yak-40” reaktiv təyyarələrinin, “Tu - 154” layner-

lərinin istifadəyə verilməsi və s. bu kimi göstəricilər Azərbaycanda aviasiya-
nın inkişafının inikası idi.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA F.1.Siy.56. İş qutu 13. səh. 79
2. ARDA F.1.Siy.65. iş 152, qutu 22. səh. 79
3. ARDA F.1.Siy.66 iş136, qutu 21. səh. 11
4. ARDA F.1.Siy.66. iş 133, qutu 21. səh. 39
5. ARDA F.1.Siy.72. iş 21, qutu 4. səh. 79
6. AR Pİİ SSA F.1. Siy.60. iş 15. V.178, 193-196, 197
7. AR Pİİ SSA F.1. Siy, 59. İş 105. V.1-5, 22-29,213, 237,239
8. İctimai Hərəkətlər və Siyasi Partiyalar Arxivi. F.1. S.65. İş 152
9. İctimai Hərəkətlər və Siyasi Partiyalar Arxivi. F.1. S.66. İş 136
- 10.İctimai Hərəkətlər və Siyasi Partiyalar Arxivi. F.1. S.66. İş 152
11. Azərbaycan Mülki Aviasiya tarixi (1910-1980). Bakı – 2012. 140 s.
12. "Beşinci okeanın" təzə uğurları // Bakı. – 1979, 13 yanvar.
13. Doqquzuncu və onuncu beşillik "Sovet Azərbaycanının 60 ildə iqtisadi və sosial tərəqqi-
sində mühüm mərhələdir" elmi konfransının materialları. Bakı – 1980, 280 səh.
14. Əhmədov Ə. Baltiklə Xəzərin "səma körpüsü". // Bakı. – 1974, 19 iyun.
15. Əliyev H. Azərbaycan şahinləri. "Azərbaycan." 1980. №12
16. Əliyev T. Bakının səma qapısı. // Kommunist. - //1970, 18 avqust
17. Əsədov M. Hava yollarında hünər. // Bakı. – 1983, 12 fevral
18. Hüseynov A. Bakı – Tümen hava körpüsü. // Bakı – 1978, 3 iyul
19. İdman. Böyük dostluq. // 1973, 8 fevral.
20. Kərimova E. Azərbaycan aviasiyasının yaranması və inkişaf tarixi. Bakı: Hərbi nəşriy-
yatı. – 208 s.
21. Koqan İ. Təyyarəçilərin köməyi // Sovet kəndi. – 1971, 20 iyul
22. Kommunist, "Sirena" biletdə satacaq. 1972, 4 fevral
23. Məmmədov M. Mülki aviasiyamızın üfüqləri // Bakı. – 21 mart.
24. Morozkov V. Bakı – Ulyanovsk: Dostluq körpüsü // Bakı. – 1978.
25. Respublikamızın polad qanadları // Bakı. – 1972, 19 avqust
26. Алиев Н.М. Соколы Азербайджана. Баку: 1978. Азернешр, 213 стр.
27. Вишневский В.Д. Трудовые решения. Сб. статей: Ордена Ленина Гражданская ре-
волюция. М. Редакционно – издательский отдел Аэрофлота 1967. 471 стр.
28. В небе Азербайджана. Баку: 1983. Азербайджанское государственное издатель-
ство. 254 с.
29. Гусейнова И. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональ-
ному лидеру. Баку: Тахсил, 2005, 504 стр.
30. История гражданской авиации СССР. Научно – популярный очерк. Под редакци-
ей Б.П. Бугаева. М., Издательство Воздушный транспорт, 1983, 317 стр.
31. Карпова Л.И. Истории авиации и космонавтики. Часть 1. Истории воздухоплава-
ния и авиации. М: Издательство МГТУ, 2005, 106 стр.
32. Керимова Е.А. История становления и развития Азербайджанской авиации. Дис-
сертация. Баку: 2010.
33. Керимова Е.А. История становления и развития Азербайджанской авиации.
Монография. Баку: 2012. 224 с.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ВОЗДУШНОГО ТРАНСПОРТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1969-1982)

Ильгар Г. АБДУЛЛАЕВ

РЕЗЮМЕ

В этой статье говорится о том, что до прихода Г.Алиева к власти в Азербайджане работы в сфере авиации не находились на желаемом уровне, показатели в этой области отставали от общесоюзных, а после прихода Г.Алиева к руководству республикой в 1969 году, здесь началось развитие. Создание современной гражданской и военной авиационной инфраструктуры в Азербайджане, укрепление материально – технической базы и осуществление многих других сложных и важных работ также нашли здесь свое отражение.

Этот период характеризуется и этапом оснащения аэропортов и аэродромов более совершенными системами управления воздушным движением – на базе ЭВМ третьего поколения, приближавшимися к передовым мировым стандартам.

Ключевые слова: Г.Алиев, авиация, самолет, аэрофлот, аэровокзал

HISTORY OF AIR TRANSPORT DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN (1969-1982)

İlgar H.ABDULLAYEV

SUMMARY

It is stated in this article that before H.Aliyev's coming to power the things in the field of aviation did not go well and the figures in this field lagged behind the level of all - union indicators. It is also noted that in 1969 when H.Aliyev became the leader of the republic great growth appeared in this field. The creation of modern civil and military aviation infrastructures, strengthening of material – technical base and implementation of such a lot of important issues have found their reflections in this article too. That period is also characterized as the application of more perfect and the third – generation base of electronic calculators (computers) meeting the requirement of advanced world standards which controlled the air movements of planes at airports and aerodroms.

Keywords: H.Aliyev, aviation, air plane, airport, aerodrome

MÜNDƏRİCAT**TARİX****Quliyeva S.Z., Orucəliyeva G.İ.**

Tarixi yaddaşın formalaşmasında hərbi muzeylər:
Azərbaycan və dünya təcrübəsi.....5

Həvilova F.H.

Azərbaycan mətbəxi maddi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi
(Azərbaycanın qərb bölgəsi materialları əsasında)20

Nəcəfov Ş.N.

Sarvantəpə yaşayış yerinin gil məmulatı27

Məmmədli B.A.

XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan-ABŞ
münasibətlərinin vətən tarixşünaslığında öyrənilməsi məsələləri:
mərhələlər, problemlər və əsas tendensiyalar43

Əhmədov N.Q.

Bakı Türkoğlu qurultayı: tarixi missiya və yeni çağda
davamlılıq.....63

Abdullayev İ.H.

Azərbaycanda hava nəqliyyatının inkişaf tarixi
(1969-1982-ci illər)74

СОДЕРЖАНИЕ**ИСТОРИЯ****Гулиева С.З., Оруджалиева Г.И.**

Военные музеи в формировании исторической памяти:

Азербайджан и мировые примеры5

Гавилова Ф.Г.

Азербайджанская кухня как составная часть материальной культуры (на основе материалов Западного региона

Азербайджана).....20

Наджафов Ш.Н.

Глиняные изделия поселения Сарвантепе27

Мамедли Б.А.

Вопросы изучения Азербайджано-Американских отношений конца XX – начала XXI веков в отечественной историографии: этапы, проблемы и основные тенденции.....43

Ахмедов Н.Г.

Бакинский Тюркологический конгресс: историческая миссия и продолжение в новую эпоху.....63

Абдуллаев И.Г.

История развития воздушного транспорта в Азербайджане (1969-1982).....74

CONTENS

HISTORY

Guliyeva S.Z., Orujaliyeva Gunel I.

Military museums in forming historical memory:

Azerbaijan and global cases 5

Havilova F.H.

Azerbaijani cuisine as a component of material culture

(based on the materials of the western region of Azerbaijan)20

Najafov Sh.N.

The ceramics of settlement Sarvantepe.....27

Mammadli B.A.

The study of Azerbaijan-USA relations of the late XX – early

XXI centuries in domestic historiography: stages, problems and
main trends43**Ahmədov N.G.**

Baku Turkological congress: historical mission and continuity

in the new era63

Abdullayev I.H.

History of air transport development in Azerbaijan (1969-1982).....74

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 16.04.2026
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 5,75 ç.v. Sayı 100.
Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com
www.bsu.edu.az